

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

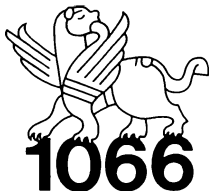
1066

31. årgang nr. 4 2001

December

Tidsskrift for historie

Tidsskrift for historie

Adresse

c/o Institut for Historie
Njalsgade 102, 2300 København S
Giro 4 18 85 51

Ansvarshavende redaktør

Birgitte Holten, ph.d., Center for Virksomhedshistorie, Handelshøjskolen i København, 2200 København N
e-mail: holten@hum.ku.dk

Anmeldelsesredaktør

Juliane Engelhardt
e-mail: juliane@hum.ku.dk

Layout- & billedredaktion

Pelle Larsen
e-mail: pelle_larsen@hotmail.com

Redaktion

Benjamin Asmussen, Michael Bregnsbo, Juliane Engelhardt, Michael Gelting, Anne Katrine Gjerløff, Birgitte Holten, Kirsten Kvist, Pelle Larsen, Rasmus Mariager, Camilla Mordhorst, Mia Münster-Swendsen, Sniff Nexø, Christian Nicolaisen

Ekspedition

Sniff Andersen Nexø
Florsgade 7, 4. tv.
2200 København N
e-mail: s.nexoe@pubhealth.ku.dk

Priser

31. årgang:
Abonnement 4 numre kr. 185,-
Institutionsabonnement kr. 200,-
Udenlandske abonnenter kr. 200,-
Introduktionstilbud for studerende kr. 100,-
Løssalg pr. nummer kr. 50,-
Ældre årg. pr. nummer kr. 25,-

Tryk

Sat med New Caledonia Semi Bold 10,7 pkt.
Kandrup Bogtrykkeri, København
ISSN 0106-0627
Alle henvendelser vedr. adresseændring o.l. bedes rettet direkte til postvæsenet.
Eftertryk tilladt i uddrag, forudsat tydelig kildeangivelse.

31. årgang nr. 4, januar 2002

Christina Folke Ax

At gøre en forskel
– Opfattelser og anvendelse af danske og islandske genstande og sprog i Reykjavik i sidste halvdel af 1700-tallet 3

Klaus Petersen

Debatteatret mellem politik og kultur, 1970-73
– Et bidrag til arbejderbevægelsens og det politiske teaters historie i Danmark 14

Birgitte Holten

Inkaerne på internettet
– I anledning af en ny hjemmeside 26

Anmeldelser

Carsten Tage Nielsen & Mads Mordhorst (red.): Fortidens spor, nutidens øjne - kildebegrebet til debat
(Jan Pedersen) 31
Robin Lorsch Wildfang & Jacob Isager (red.), Divination and Portents in the Roman World
(Ittai Gradel) 33
Tom Christensen og Michael Andersen (red.): Civitas Roscald - fra byens begyndelse
(Karsten Gabrielsen) 34
Per Kristian Madsen (red.): Middelalderkeramik fra Ribe
(Karsten Gabrielsen) 36
Tyge Krogh: Oplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel
(Alex Wittendorff) 37
Jørgen Fink: Storindustri eller middelstand. Det ideologiske opgør i Det konservative Folkeparti 1918-1920
(Carsten Frimand) 42
Knud J.V. Jespersen: Med hjælp fra England. Special Operations Executive og den danske modstandskamp 1940-1945. Bind II: Den væbnede kamp
(Henrik Lundbak) 43
Gunnar Solvang: Husmandsliv under afvikling. Udvikling og forandring i et sønderjysk landbosamfund 1975-2000 med hovedægt på de nye tilflyttere
(Erik Helmer Petersen) 44
Indholdsfortegnelse 31. årgang 46

Mia Münster-Swendsen

Homo Academicus (IV): Til samfundets opdragelse ..... bagsiden

Forsideillustration

Guaman Poma var hård i sin kritik af kirkens og især præsternes rolle. Her har han tegnet en munk, der slår en indianerkvinde i hovedet med en stok. (Rolena Adorno: Guaman Poma and His Illustrated Chronicle from Colonial Peru, Copenhagen 2001, planche XI).

1066 henvender sig til alle historisk interesserede. Tidsskriftet indeholder artikler og anmeldelser om dansk og international historie, og stofvalget spænder fra oldtiden til samtidshistoriske begivenheder. 1066 ser det som en særlig opgave at viderebringe resultaterne af kandidatspecialer og ph.d.-afhandlinger. Tidsskriftet udkommer fire gange årligt og udgives med støtte fra Kulturministeriets bevilling til almentkulturelle tidsskrifter.

At gøre en forskel

Opfattelser og anvendelse af danske og islandske genstande og sprog i Reykjavik i sidste halvdel af 1700-tallet

Artiklen er et forsøg på anvendt mikrohistorie og omhandler identitet og selvforståelse i Island i slutningen af 1700-tallet. Med udgangspunkt i eksempler fra Reykjavik vises, hvorledes forskellige grupperinger i Island opfattede og anvendte henholdsvis islandske og danske genstande og sprog til at markere forskelle til omgivelserne. Det er derfor artiklens konklusion, at det ikke giver mening at beskrive det islandske samfund som kulturelt homogent.

Af Christina Folke Ax, cand. mag., ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie, Københavns Universitet

Den 12. april 1790 i Reykjavik i Island nedsatte herredsdommer Sigurður Pétursson en politiret til at undersøge en sag, hvor Jarðþrúður Hjörleifsdóttir anklagede farverens kone, Maren Nielsdatter, for at have overfaldet sig med ”*onde ord og gerninger*”. Der kom ifølge retsprotokollerne aldrig nogen egentlig retssag ud af forhøret. Jarðþrúður var ikke uden skyld, idet hun trængte ind hos farveren i fuldskab og ikke var til at slippe af med på en venlig måde. Alligevel er det en bemærkelsesværdig episode. Det skyldes ikke så meget selve sagen eller de to kvinder, men snarere den enes mand. Farveren mødte på vegne af sin kone, og da forhøret skulle begynde, krævede han stævningen oversat til dansk med begrundelsen, at ”*han ikke forstod islandsk*”.

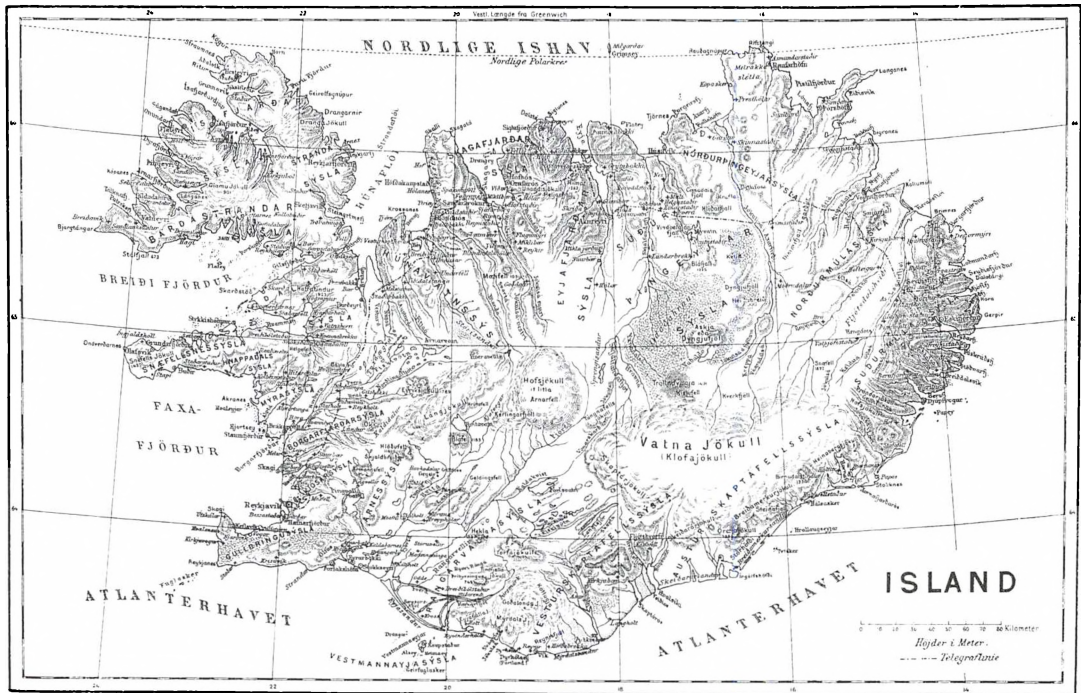
En sådan anmodning var ikke ualmindelig ved retten i Reykjavik på det pågældende tidspunkt. Island var indtil 1944 en del af det danske rige, og selvom flertallet af indbyggerne i Reykjavik i 1790 var islændinge, var der også danskere bosat i byen. Størstedelen af dem var købmænd eller på anden måde tilknyttet handelen, men der var også enkelte danske embedsmænd og håndværkere. En del forstod sikkert islandsk, men sandsynligvis ikke tilstrækkeligt til at klare sig i retssystemet, hvor hand-

lingerne foregik på islandsk. Det, der gør denne sag speciel, er imidlertid, at farveren hed *Þorlákur Guðmundsson*. Som navnet antyder, var han islandsk, og det virker derfor besynderligt, at han hævdede, at han ikke forstod islandsk. Dommeren opfattede tilsyneladende også hans anmodning som noget vrøvl. Manden var islænding – selvfølgelig forstod han islandsk. Anmodningen blev afslået.¹

Et homogent samfund?

Langt de fleste historiebøger beskriver det islandske samfund i det 18. århundrede som et politisk, økonomisk og kulturelt homogent og statisk bondesamfund. I denne artikel vil jeg imidlertid med udgangspunkt i ovenstående og andre episoder vise, at der i området omkring Reykjavik var forskellige måder at opfatte og anvende dansk og islandsk på i det 18. århundrede. Disse forskellige opfattelser var knyttet til forskellige grupperinger i det islandske samfund, og man må derfor nuancere den gængse måde at beskrive islandsk kultur og samfund.

Når det islandske samfund beskrives som homogent, er det ikke uden grund. Ifølge en folketælling fra 1703 var der 50.358 indbyggere i Island fordelt på 8.177 hushold. 72 % af husholdsoverhovederne blev beteg-

Reykjavík ligger i det sydvestlige hjørne af Island. Langs syd- og vestkysten fandtes det bedste fiskeri, men i 1700-tallet var Island først og fremmest et landbrugsland, hvor fiskeri blev regnet som en binæring. Til gengæld kom folk fra nordlandet tilrejsende i fangsttiden, mens trafikken gik den anden vej i høstlæt. Det var ikke almindeligt, at folk levede udelukkende af fiskeri før i slutningen af 1800-tallet. (Allers illustrerede Konversationsleksikon, 1907).

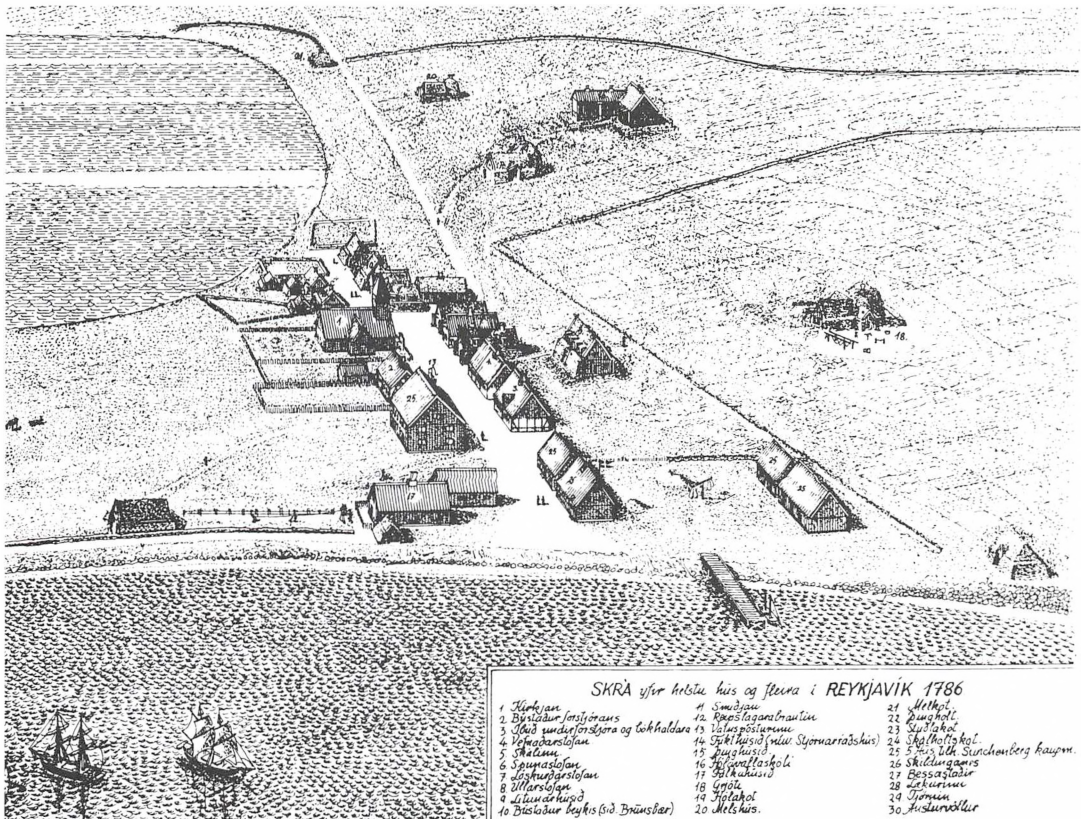
net som bønder, mens de øvrige 28 % fordelte sig på husmænd med og uden jord samt indsiddere.² Jorden var ejet af kronen, kirken eller en lille gruppe private jordejere, hvilket betød, at 95 % af bønderne ikke ejede den jord, de boede på.³ Landbruget var baseret på kvæg- og fåreavl, mens fiskeriet fortrinsvist var en binæring. I slutningen af det 18. århundrede var disse forhold ikke ændret meget. Der fandtes ingen bysamfund bortset fra Reykjavík, hvor der boede 307 personer i 1801. Handelen var underlagt monopolbestemmelser, hvilket betød, at det kun var købmænd og handelskompagnier hjemmehørende i København, der havde tilladelse til at handle på Island. Købmændene var ydermere kun i landet nogle få måneder om året, hvor al handel foregik, fordi det indtil 1776 var dem forbudt at overvintre i Island. I 1787 blev det tilladt for alle danske undersåtter at handle på Island, men også herefter var kun et fåtal islændinge tilknyttet handelen.

På trods af at det islandske samfund og kultur således umiddelbart virker homogent, skal man alligevel passe på med at forenkle billedet. Går man tæt på kilderne og undersøger dem i detaljen, opdager man, at ikke alle i 1700-tallets Island tænkte og handlede ens, selvom de måske nok blev betegnet som bønder eller almue i kilderne. Det vidner bl.a. ovenstående episode om. Farveren og dommeren *forstod* ikke hinanden, men det handler ikke om *sproget* dansk i forhold til islandsk. Sandsynligvis talte og forstod de begge både dansk og islandsk. Dommeren var uddannet i Danmark, farveren var dansk gift, og da begge var islændinge, må man faktisk forvente, at de forstod islandsk, selvom den ene part hævdede noget andet. På den baggrund virker det meningsløst, at farveren fornægtede kendskab til sit modersmål. Det giver slet ingen mening, hvis man opfatter alle islændinge som ens, for Þorlákur Guðmundsson skiller sig jo netop ud ved kun at

ville tale dansk. Selvfølgelig er der den mulige tolkning af hans udsagn, at han var småskør eller måske en "assimileret dansker". Konen var jo dansk. Problemet er bare, at det ikke er en identitet, der blev bekræftet af hans omgivelser. Han blev ikke opfattet som dansk. Derimod er det tydeligt, at han anvendte det danske til at signalere, at han var anderledes, og at han tillagde det danske en anden betydning end dommeren.

Med et begreb, der ofte anvendes i den mikrohistoriske forskning, kan man sige, at Þorlákur Guðmundsson er *usædvanlig normal* eller *en normal undtagelse*.¹ Dette be-

greb, hentet fra statistiske analyser, anvender historikeren E. Grendi til at gøre op med statistiske repræsentativitetskriterier i historieforskningen, som ville betyde, at man sorterede en sag som denne fra. Þorlákur Guðmundsson er jo "usædvanlig" eller en "undtagelse" i den forstand, at han er den eneste, der i kilderne afviser at kunne tale islandsk, selvom han er islænding. Dertil kommer, at han boede i Reykjavík, hvilket også var usædvanligt, idet størstedelen af befolkningen boede på enkeltliggende gårde og ikke i bysamfund. Man kan således på ingen måde sige, at farvereren er repræsentativ for 1700-tallets is-

Reykjavík anno 1786 - Reykjavík, som stedet så ud, da monopolhandelen blev ophævet for danske undersåtter. På dette tidspunkt bestod byen kun af bygninger tilknyttet fabrikken samt købmændenes huse, som lå nærmest stranden. Efter handelens frigivelse voksede byen fortrinsvist langs stranden, hvor der blev bygget flere huse tilhørende handelen. Reykjavík adskilte sig fra det øvrige Island på mange måder, men blandt andet ved sin byggestil. Husene var af tømmer og tjærede, mens de islandske huse var bygget af tørv og sten. Disse lå i udkanten af byen og her boede husmandsfamilier, der fortrinsvist levede af at fiske. Udsnit af billede tegnet af Aage Nielsen-Edwin i 1786 efter Rasmus Lievogs opmålinger fra 1787. (Fra Gísli Águst Gunnlaugsson: Ómagar og utangarðsfólk. Fátækramál Reykjavíkur 1786-1907, Safn til sögu Reykjavíkur, Reykjavík 1982.)

lændinge som helhed. På den anden side vil jeg vise, at farverens handlemåde var en "normal" måde at skille sig ud på i datidens Reykjavik, og derved kan hans eksempel tjene som en indgang til en forståelse af det liv, der blev levet i Reykjavik, og den måde hvorpå folk forholdt sig til hinanden.

I anden sammenhæng har jeg forsøgt at efterspore udtryk for kulturelle forskelle i Island 1750-1830 ved en nærstudie af bl.a. bohave og klæder, livsforløb- og strategier hos befolkningen i området omkring Reykjavik (Seltjarnarnes hrepp).⁵ Det er min konklusion, at man ikke kan beskrive det islandske samfund som homogent, men må skelne mellem en elite (bestående af embedsmænd og store jordejere) og en almue, der kan opdeles i 3 profiler. Disse betegner jeg "de bedste bønder", "udskuddet"⁶ og byfolk. Jeg vil ikke her komme ind på de nærmere detaljer omkring, hvordan de enkelte grupper profilerer sig overfor hinanden, men blot fokusere på et enkelt punkt. Det viser sig nemlig, at grupperingerne bl.a. adskilte sig i den måde, hvorpå de anvendte dansk og islandsk sprog, bohave og klædedragt til at markere sig i forhold til deres omgivelser.

Det danske som distinktion – Þorlákur Guðmundssons Reykjavik

Hvorfor hævdede farver Þorlákur Guðmundsson, at han ikke kunne forstå islandsk – hvad betød dansk og islandsk for ham? Selvom farveren ikke direkte har udlagt sin opfattelse for eftertiden, kan man nærme sig en forståelse af denne ved at rekonstruere den verden, han levede i, og ikke mindst ved at undersøge, hvordan dansk henholdsvis islandsk indgik heri.

Þorlákur Guðmundsson boede i Reykjavik, der i slutningen af det 18. århundrede langsomt voksede til et bysamfund omkring en klædefabrik, handelshuse og forskellige institutioner. Indbyggerne levede af håndværk, handel, fiskeri og husmandsbrug. Livet i byen var anderledes i forhold til livet i länddistrikterne. Mange embedsmænd og bønder betragtede befolkningen i Reykja-

vik og i det hele taget folk, der levede af fiskeri ved kysten, med mistro. De mente, at folk her levede et umoralsk liv i dovenskab og var en potentiel forsørgerbyrde, når fiskeriet slog fejl, fordi de ikke havde et landbrug at falde tilbage på. Man kan dog ikke umiddelbart overtage embedsmændenes og bøndernes opfattelse af folkene i Reykjavik. Der var ganske vist mange mennesker i Reykjavik, der havde svært ved at klare sig, men det gjaldt ikke alle – heller ikke farveren. Tilsyneladende opfattede folk i Reykjavik heller ikke deres liv som dårligt og umoralsk, hvis man skal dømme efter deres opførsel. De og deres børn blev i hvert tilfælde i byen, selvom der var muligheder nok for at slå sig ned som bonde på en af de mange ødegårde, som til myndighedernes store bekymring fandtes i landet.

Selvom farveren levede i Reykjavik, må man betegne ham som en almuemand, og den manglende forståelse mellem ham og dommeren var dermed også udtryk for et kulturmøde mellem personer fra forskellige samfundsgrupper. Men også indenfor almuen var der forskelle. I hvert tilfælde opførte Þorlákur Guðmundsson og andre byfolk sig anderledes end de bønder, der omgav dem. Et kendetegn for folk som Þorlákur Guðmundsson var tilstedeværelsen af dansk/udenlandsk bohave i deres hjem, udenlandsk tøjstil, fordanskning af navne f.eks. Gudmundsen i stedet for Guðmundsson.⁷ Farverens datter hedder *Ellene Christine* og sønnen, *Christian Wilhelm*, i modsætning til de så almindelige navne Guðrun eller Jón.⁸

Forbilledet hentede byfolkene fra "de fine" i Reykjavik, dvs. de handlende og embedsmændene. Kendetegnende for dem var, at de talte dansk og omgav sig med ting af europæisk oprindelse og snit så som skilderier, lænestole, gardiner o.lign.. Således må det også have været nærliggende for Þorlákur at anvende det danske til at distingvere sig. At tale dansk, give sine børn danske navne, være dansk gift og dansk klædt var et signal til omverdenen om ens stilling i det reykjavikske samfund. I den

En fornem Kone.

Den islandske kvindedragt fremstod for både islandske embedsmænd og udenlandske rejsende som noget af det, der var genuint islandsk. En grundig beskrivelse af den indgik derfor i de fleste rejsebeskrivelser. Der var dog tale om den dragt, man fandt hos fornemme kvinder, som her afbilledet, med den særprægede hovedbeklædning og guld- eller sølvmøller. Den dragt, der således af de engelske rejsende og embedsmændene blev ophævet til at være islandsk, var faktisk hjemmehørende i en særlig del af den islandske befolkning. (Sumarliði Isleifsson: *Island Framandi Land, Rök* 1996. Billedet findes oprindeligt i E. Olafsen: *Vice-Lavmand Eggert Olafsens og Land-Physici Biarne Povelsens Reise igjennem Island, Sorøe* 1772.)

udgangspunkt i byen *Laichingen* i Tyskland i perioden 1750-1820. Via analyser af enkeltindivider viser Medick, hvorledes tøj og farver både er tegn og instrumenter i dannelsen af en ident-

konkrete situation, hvor Þorlákur Guðmundsson stod i retten og muligvis skulle forsvare sin kone, er det nærliggende at forestille sig, at han ville fremhæve overfor dommeren, at han var et anstændigt og dannet menneske. Herved lagde han samtidig afstand til Jarðþrúður Hjörleifsdóttir, som ikke var et af byens bedste børn. Interessant nok kan Jarðþrúður udadtil minde lidt om farveren, idet hun var gift med Páll Björnsson Brekkmann,⁹ der var tømrer og handlende og ejede ”danske” ting. Men måske var det netop derfor vigtigt for farveren at sætter skel mellem hende og sig selv.

Historikeren Hans Medick har lavet en studie af klæder og farvers betydning med

itet. Tøj og farver viser tydeligt, om en person er en ligemand eller ”en af de andre”, og dermed styrker de en persons opfattelse af sig selv og andre. Ligeledes ser han, at i skifter med mindre formuer er det vigtigere at vise pragt udadtil end i hjemmet. Det var vigtigere for disse mennesker at gå standsmæssigt klædt end at bo fint. Samme iagttagelse kan man gøre i Reykjavík. I de islandske håndværkeres skifter, er det især tøjet, der skilte dem ud fra den gode del af bondestanden. På yderligere et punkt er der overensstemmelse mellem Reykjavík og Laichingen. I Laichingen finder Medick, at man ”nedefra” imiterede den lokale elites klædestil for at demonstrere selvbevidst-

hed.¹⁰ Det gjorde Þorlákur Guðmundsson og de andre håndværkere i Reykjavík også. De viste, hvem de var, og at de var anderledes end andre almuefolk. Klæder og sprog både forenede og adskilte, som Medick hævder. Det specielle ved Island var, at det var det danske, som blev anvendt til at gøre en forskel.

Det er ikke kun stedet, men også kultur, der spiller ind på opfattelser af hvad, der kan anvendes til at trække skillelinier mellem folk. Mennesker kan eksempelvis tillægge et fænomen eller en ting forskellig betydning. Det er således tydeligt, at herredsdommer Sigurður Pétursson ikke forstod Þorlákurs signaler, fordi det sandsynligvis betød noget forskelligt for dem at tale dansk. Der fandtes også andre måder at signalere forskelle på i området omkring Reykjavík end gennem sproget. Selvom folk levede i det samme område, var det ikke de samme ting, der for alle signalerede, at man adskilte sig fra de andre.

Einar Jónssons tyveri

Et eksempel på andre ting, der kunne anvendes til at skille sig ud, ses i sagen om Einar Jónssons tyverier i 1766.¹¹ Han var tjenestekarl i Reykjavík og var af flere omgange brudt ind i et pakhús tilhørende købmanden.¹² Einar var på jagt efter smør. Ikke nødvendigvis fordi han var sulten, men fordi smør var en luksus og havde en værdi.¹³ Man betalte f.eks. smørleje,¹⁴ og fra andre retssager ses, at der blev lagt mærke til (evt. som noget mistænkeligt), hvis folk havde meget smør eller fedt. Einar forstod da også at udnytte sin rigdom. Smørret blev omsat til penge, kød og en brystdug. Desuden indløste han et par kaffebrune bukser, som havde været pantsat. Resten af smørret delte han med sine venner under måltiderne.

Heller ikke de rede penge, han fik for smør (samt tyvekosterne fra endnu et tyveri), blev gemt. Han gav 3 sletdaler til Ketill Jónsson på Sel for kød, og 2 sletdaler til Oddur Oddsson for en brystdug. Derudover spredte han forskellige beløb hos en række navngivne personer i omegnen. Han

anskaffede sig nyt tøj, og til sin ven pralede han med, at han havde penge nok til at stifte bo.

Der var altså intet forsøg på at holde den nyerhvervede rigdom skjult. Selvfølgelig måtte han finde på undskyldninger for ikke at virke for mistænkelig. Smørret, sagde han, havde han fået ved *udvejningen*. Kosten udgjorde en del af tjenestefolkenes løn, og ofte udbetaltes den i større mængder på én gang, som tjenestefolkene så selv måtte holde hus med.¹⁵ Pengene forklarede han med en arv efter en søster i et andet syssel. De fleste af de vidner, der blev afhørt i sagen, havde da også lagt mærke til Einar Jónssons pludselige rigdom. De venner, han delte sit smør med, mærkede den selvfølgelig af egen erfaring, men også andre bemærkede, at han aldrig var smørløs. Man noterede sig også, at han pludselig gik bedre klædt. Og det var vel netop dét, der var hele meningen set fra Einar Jónssons synsvinkel. For at være noget, må man kunne skilte med det – på samme måde som Þorlákur Guðmundsson skilte med, at han kunne dansk. For Einar Jónsson gjaldt det om at gå fint klædt og være i stand til at byde sine venner på lækkerier. Einar Jónsson betalte for sit forsøg på at udmærke sig. Han dømtes til at miste sin hud i fængslet,¹⁶ men han slap for at betale bøde og erstatning for det stjalne, fordi han intet ejede, der kunne beslaglægges.

Fælles for Einar Jónsson og Þorlákur Guðmundsson var deres ønske om at skille sig ud, men deres måder at gøre det på var forskellige. Det skal ikke forstås som et spørgsmål om enten-eller, således at man enten udtrykte sig via dansk sprog og levevis eller via smør. Menneskene havde mange muligheder at trække på, og Einar Jónsson købte jo også nyt tøj og anskaffede rede penge. Alligevel var der i de to nævnte tilfælde tale om distinktionsformer, der var forankret i forskelle kulturelle værdisystemer. Selvom Þorlákur Guðmundsson og Einar Jónsson begge levede i Reykjavík, levede de ikke i den samme verden. Þorlákur Guðmundsson var en del af et

bysamfund, hvor hierarkiets top udgjordes af købmænd og embedsmænd. Det liv, man levede her, og den måde man omgik hinanden på, var anderledes end de sammenhænge, Einar Jónsson indgik i. Einar Jónsson var tilknyttet et landbrugsmiljø, hvor status blev udtrykt på en anden måde end i byen. Det var ydermere et univers, hvor koen var centralt placeret i det mentale hierarki, således eksisterede der en værdienhed med betegnelsen *kúgildi* (koværdi).¹⁷

Forskellen mellem udtryksformerne og værdisystemerne var til dels tidsmæssig. Der var forskel på samfundet i Reykjavik anno 1766 og anno 1790. Þorlákur Guðmundsson havde rod i det Reykjavik, der voksede frem efter fabrikkens anlægelse og især efter monopolets ophør i 1787, hvor der blev plads til andre leveveje end den som bonde. Det ene system afløste dog ikke det andet i en enstrengt, determineret udvikling. De kulturelle værdier, som Einar Jónsson udtrykte gennem sin forkærlighed for smør, fandtes også senere i området. *De bedste bønder* anvendte ikke det danske til at distancere sig fra de andre, selvom de jo også må have bemærket disse ting hos købmændene og embedsmændene. I modsætning til Þorlákur forbandt de bare ikke sig selv med det liv, som dansk sprog og ting i europæisk stil repræsenterede for dem. For dem var det noget andet, der var statusgivende, f.eks. et fuldt fadebur. Skal man holde sig til genstandene i skifterne, kan man føje flere ting til listen. Skifterne efter *de bedste bønder* er i forhold til de andre skifter rige på dyr, både, tøj, sengetøj og klædesølv. For de bedste bønder gav det sandsynligvis status at være mæt, at sove blødt og være pænt klædt. Værdien af disse ting skal ikke undervurderes. Den danske rejsende Niels Horrebøw, der skrev om Island i 1752, beretter, at klædesølvet til en islandsk brudedragt kunne løbe op i 300-400 rdl., hvis den da ikke kostede mere.¹⁸

Myndighederne havde en negativ holdning til de forskellige fremvisninger af pragt hos almuen. Det hørte sig ikke til. Amtmand Ólafur Stefánsson beklagede sig over køb-

mændenes import af ”unødvendige varer”, der havde en uheldig indvirkning på almuen. Han skriver: ”Jeg kender de bønder, som nu drikker kaffe to gange, og aldrig sjældnere end én gang om dagen, og rom og rødvín i stedet for øl og brændevin. Jeg har set en jakkeklædt, voksen bondesøn, som ikke var sat til nogen uddannelse, men havde nogle skillinger, gå med guld i hatten, og ludfattede tjenestekoner bære guld, sølv og fløjl. Dette er stor dårskab”.¹⁹ At man så disse ting hos Islands øvrighed var selvfølgelig en ganske anden sag.

Eksotiseringen af det islandske

Med ovenstående fordømmelse af almuen fra en myndighedsperson vil jeg vende til-

Billedet er en tegning af dommeren Sigurður Pétursson. Han var klædt som de andre embedsmænd på Island i paryk, jakke og vest. Selvom han stillede sig negativt overfor almuefolk, der klædte sig efter europæisk mode, gjaldt det tilsyneladende ikke ham selv. (Fra *Kaupstaður i hálföld 1786-1836*, Lýður Björnsson (red.), *Safn til sögu Reykjavíkur, Sögufélagið, Reykjavík 1968*).

bage til dommer Sigurður Pétursson og hans syn på episoden med farveren. Man kan ikke på baggrund af retsprotokollen drage slutninger om, hvordan dommeren så på farveren. Der står ikke andet indført, end at farverens anmodning om oversættelse afvises, da han er islænding. Når man alligevel kan tillade sig at tolke dommerens følelse, skyldes det, at dommeren forfattede et skuespil, hvor én af personernes opførsel leder tankerne hen på farveren.

Skuespillet hedder *Narfi* og blev opført første gang i Reykjavik i 1799. Personerne er lovretsmand Guttormur og hans børn Jón og Ragnhildur. Hos Guttormur bor desuden hans tjenestekarl Nikulás, og en dreng på sognet, Ólafur. Andre personer er købmand Dalstæd og hans assistent Narfi. Det specielle ved Narfi er, at han agerer dansk. Han går dansk klædt, bukker og skraber og taler et slags hjemmelavet dansk. Han gør indtryk af at være en respekteret mand, købmandens højre hånd, og dertil med en god løn og altså et passende parti for Ragnhildur. Narfis opførsel viser sig at være bygget på falske forudsætninger. Han har ingen penge, han har snydt købmanden og haft rod i regnskaberne. Et skudsmål, som Narfi hævdede var fra købmanden, har han selv forfalsket. Han er helt igennem en bedrager. Selv hans sprog er falsk. Ifølge købmanden taler han dansk som en ”grønlandsk hund”. Men da han afsløres og tilgives, nægter han at ændre sig og foretrækker at forlade stedet. Nikulás derimod redder 5 mand fra at drukne, får Narfis job som assistent med en gage på 250 rdl. om året, og selvfølgelig får han også pigen.²⁰

Sigurður Pétursson opstillede tjenestekarl Nikulás og Narfi som hinandens modsætninger. Hvor Narfi er en latterlig opkomling, er Nikulás en god og solid bondekarl med de rigtige værdier. Narfi siger om sit sprog, der tydeligt er hverken dansk eller islandsk. ”*Det er alltsammen uppá fin hádansk, thi jeg foragter nú at tale det islandsker sprok, allt út af vana tóm – en jeg har int ikke noget af skaffe með thig, Nikulás min. Og thu mátt vita að respektera*

et assistint, sem jeg er” [Det alt sammen på fint højdansk, thi jeg foragter nu at tale det islandske sprog af tom vane, men jeg har ikke noget at skaffe med dig, Nikulás min]. Nikulás har dog ikke megen respekt til overs for Narfi, hvilket han udtrykker i formfuldendt islandsk: ”*I minni bóndastétt ætla ég mig samt ærlegri, lukkulegri og jafnmikinn mann sem þig, því hvorki kanntu og ekki heldur vildi ég virða þig til að moka flór hjá einum ærlegum bonda*” [I min bondestand anser jeg mig alligevel ærligere, lykkeligere og lige så meget mand som dig, for du kan ikke, og jeg ville heller ikke agte dig til at muge ud hos en ærlig bonde].²¹

Forskellen mellem den uærlige og naragtige Narfi og den hæderlige Nikulás udtrykkes altså gennem deres sprog, måde at tale på og i det hele taget gennem deres holdning til det danske. Nikulás mener, at Narfi med sin ”aben efter fremmede lande i sprog og legemsførelse – og ved at gøre det skammeligt dårligt – gør alle til grin”. Man skal ikke skamme sig over sin oprindelse og sit modersmål. Narfi derimod er af den opfattelse, at han modtages af andre på en anden måde, end hvis han talte islandsk. Han kaldes lærd, høvding, herre, velædel, højvis og velærværdighed. Og der er måske også lidt om det. Ragnhildur glæder sig til at blive kaldt ”fru Narfesen” og gå i silkekjoler, og Guttormur er ikke uvillig til at gifte sin datter væk til en mand som Narfi.

At Sigurður Pétursson fordømte Narfis danske optræden er ikke ensbetydende med, at han skildrede danskerne generelt dårligt. Købmanden er ikke en dårlig eller ond person, men en god mand. Guttormur aftaler da også med købmanden, at datteren skal i huset hos ham, så hun kan lære at tale dansk. Ikke for at blive som Narfi, men fordi det er nyttigt. Og det er hele pointen. Det var de i forvejen umoralske mennesker, der blev tiltrukket af købmændenes pak-huse, hvorefter de blev som Narfi. De ordentlige mennesker faldt ikke i den grøft.

Sigurður Péturssons skuespil har ifølge Helga K. Gunnarsdóttir sit forbillede i Hol-

bergs *Jean de France*,²² med den forskel at hos Holberg er det en dansk købmandssøn, der efter en tur i Frankrig ikke mener at kunne tale andet end fransk, hvilket han gør ligeså dårligt, som Narfi taler dansk. Der er ikke tale om ren afskrivning, men temaet er det samme.²³ Sigurður Pétursson omsatte det bare til den virkelighed, han kendte. Han kendte folk som Þorlákur Guðmundsson, og det samme må man gå ud fra, at tilskuerne gjorde.²⁴ Måske kunne de endda sætte navne på. Þorlákur Guðmundsson var ikke nødvendigvis forbilledet for Narfi, men skuespillet viser dog med al tydelighed, hvad dommeren syntes om folk som ham. De var naragtige og en skændsel for landet. Det var i orden, at danskere opførte sig som danskere, men en islænding burde være islænding – især hvis han var en almuemand.

Det er et mærkværdigt paradoks, at embedsmændene med deres europæiske klædedragt, deres fløjborde, testel og terriner samtidig var dem, der romantiserede og nærmest idealiserede det islandske. Den islandske øvrigheds romantisering af det ”islandske” ses bl.a. i rejseskildringer. Den engelske rejsende Henry Holland fortæller, at under hans besøg hos fhv. amt- og stiftamtmand Ólafur Stefánsson på øen Viðey i 1810 kom en ung kvinde ind iført en islandsk klædedragt, og hos fru Vidalin [biskoppens kone] fik de chokolade, mens hun fremviste og klædte sig i forskellige former for kvindedragter.²⁵ Ligeledes fortæller botanikeren William Jackson Hooker i 1809, at hos landsoverretsdommer Magnús Stephensen på Innriholmur spillede datteren på langspil – et instrument, som ellers var gået af brug. Hooker var også henrykt over, at husets arkitektur og materialer var i islandsk stil. Til gengæld følte han sig hjemme, da han kom indenfor, for indretningen virkede bekendt. Der var et studerekammer og dagligstue, hvor der stod en dansk sofa og andre ”gode møbler, der lignede dem, de havde i England”. På væggene var billeder af både ”*The emperor of the French and by the side of it another of the Hero of Trafalgar*”.²⁶ Det må trods

alt have virket som en noget speciel sammensætning for en englænder.

Det spillede selvfølgelig ind på englændernes begejstring for embedsmændenes fremvisninger, at de var på udkik efter ”islandsk kultur”, men det kunne dog også blive for eksotisk for dem. Hooker overnattede hos en bonde og som tak gav han husfruen en lille æske til snus. Hun, der beskrives som ”*a little, dirty, ugly, old woman, by no means free from cutaneous disease*”, blev så lykkelig, at hun omfavnede og kyssede Hooker. Det var for meget. Han rev sig løs og måtte løbe ned til det nærmeste vandløb for at vaske sig.²⁷

Embedsmændene derimod forstod, hvad det var englænderne søgte, og var i stand til at fremvise noget, der blev opfattet som *genuint islandsk*: klædedragt, mad og musikinstrumenter. I deres reoler fandtes side om side med salmebøger, økonomiske magasiner, historiebøger og digte også nyoptrykte eksemplarer af islandske sagaer. Det var næppe tilfældigt, at heltene i Sigurður Péturssons skuespil var den *islandske* bonde, der forblev islandsk, selvom han kunne tale dansk. Men det var en bestemt slags islandsk bonde. Sigurður Péturssons negative opfattelse af dansktalende almuefolk hængte sammen med hans egen måde at opfatte verden på. Det var en del af embedsmændenes gode dannelse at kunne tale dansk, men det var ikke en opførelse, de mente, hørte hjemme hos almuen. Når han ydermere iagttog denne adfærd hos folk, der for ham at se levede et moralsk forkasteligt liv, idet de boede i byen, styrkede det hans opfattelse både af almuen i byen og af de gode bønder, hvor de sande, oprindelige islandske værdier fandtes. Denne dyrkelse af bonden er ikke anderledes end den, man ser hos borgerlige grupperinger andre steder i Europa, og understreger måske netop embedsmændenes forbindelse til denne kulturelle sfære. De var bestemt heller ikke selv bønder.

Afslutning

Denne artikel omhandler ikke spørgsmålet

dansk (kultur) versus islandsk (kultur), men forskellige tolkninger af disse størrelser. Forskellen mellem noget, der er dansk, og noget, der er islandsk, var tilstede i den islandske befolknings hverdag i deres tøj, sprog og bohave. Det er muligt, at bevidstheden om denne forskel spillede en rolle for opbyggelsen af den islandske nationale identitet i det 19. århundrede og kampen for politisk selvstændighed. Men for farver Guðmundsson var det at tale dansk næppe et spørgsmål om nationalt tilhørsforhold. Island var en del af det danske rige, og farver Guðmundsson var en borger i det. Det ville således ikke give nogen mening for ham at signalere, at han var dansk. Han brugte derimod det danske i en islandsk kontekst som et signal, hvormed han identificerede sig som bybo og lagde en afstand til den øvrige almue. Det var et spørgsmål om status. Idet han gjorde det, tillagde han det danske en betydning, som blev bestridt af andre i det islandske samfund. De opfattede nemlig verden anderledes, end han gjorde.

Menneskene i Reykjavik vidste godt, at der var forskel på folk. Det oplevede de dagligt i omgangen med deres naboer. De fremmede, danske købmænd var anderledes, men det var ikke den eneste forskel, der fandtes. Der var også forskelle mellem islændingene indbyrdes. Denne forskel var vigtig og måtte signaleres. Man skulle jo nødt slås i hartkorn med de andre. Men eftersom menneskene havde forskelligt udgangspunkt og oplevede verden forskelligt, var det ikke de samme ting og symboler, de anvendte til at distancere sig med. Derved understregede de netop forskellene.

Christina Folke Ax

¹ Islands nationalarkiv (ÞÍ): Skjalasafn sýslumanna og sveitarstjórnar Gull-Kjós IV8 Dóma- og þingbók 1785-1894, d. 12. april 1790 s. 283-284.

² En indsider er en person, som bor til leje hos en husmand eller bonde, men som ikke er en del af dennes hushold.

³ Harald Gustafsson: *Mellan kung och allmoge*,

Stockholm 1985, s. 25-27, og Gísli Gunnarsson: *Monopoly Trade and Economic Stagnation*, Lund 1983, s. 20.

⁴ Se. f.eks. Hans Medick: Mikro-Historie, i Winfried Schulze (red.): *Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historie*, Göttingen 1994, s. 47. Eller Carlo Ginzburg/Carlo Poni: Was ist Mikrogeschichte? I *Geschichtswerkstat*, 1985/6, s. 51.

⁵ Christina Folke Ax: *Et andet Island – kulturel kompleksitet på Seltjarnarnes 1750-1830*, uudgivet specialeafhandling ved Københavns Universitet 1999. Specialet er tilgængeligt på Det Kongelige Bibliotek.

⁶ Disse betegnelser er hentet fra en samtidig beskrivelse af den islandske almue, hvor amtmanden skelner mellem disse to grupper. Bergsteinn Jónsson (red.): *Landsnefndin 1770-1771*, bd. 1, Sögurit XXIX, Reykjavik 1958, s. 268.

⁷ I retsprotokollen staves navnet Thorlákur Guðmundson. Protokollen er ført på islandsk, men på dette tidspunkt er der ikke fastlagt en retskrivning af navne, og stavemåden veksler alt efter, hvem der fører pennen og i hvilke situationer. Jeg har her valgt at skrive navnet efter nutidig islandsk stavemåde i tråd med den almindelige islandske praksis.

⁸ Farverens danske kone havde selvfølgelig også indflydelse på valget af børnenes navne, men det er interessant, at det heller ikke er navne, man sædvanligvis så hos almuens i Danmark.

⁹ Denne Brekkman var islænding. Navnet staves både som her og som Poul Biörnsen Brechmann, men det ses ofte, at indbyggerne i Reykjavik fordanser deres navne. Til gengæld vides, at han var skilt fra en Viveke Buse i København.

¹⁰ Hans Medick: Eine Kultur des Ansehens. Kleidung und Kleiderfarben in Laichingen 1750-1820, i *Historische Anthropologie. Kultur, Gesellschaft, Alltag*, 1994/2, s. 193-214. Et andet eksempel på grupper, der imiterer standspersoners levevis og stil, var de danske degne, der ifølge Georg Hansen prøvede at leve som præsterne i et forsøg på at skille sig ud fra den almue, de udsprang af. Georg Hansen: *Præsten*, Kbh. 1947, s. 212-213.

¹¹ Islands nationalarkiv (ÞÍ): Skjalasafn sýslumanna og sveitarstjórnar Gull-Kjós IV 6 Dóma- og þingbók 1763-1774, d. 18. dec. 1766, s. 150-170.

¹² På dette tidspunkt var der kun en enkelt købmand i byen, da det var før monopolhandelens ophævelse.

^{13.} Det gjaldt ikke kun i Island, men også bl.a. i Danmark.

^{14.} Smørleje var en afgiftsform som betaltes for får eller kvæg, der fulgte gården, men som tilhørte jordejeren.

^{15.} Guðmundur Jónsson: *Vinnuhjú á 19. öld*. Rit-safn Sagnfræðisstofnunar, Rvk 1981 s. 31-32.

^{16.} Dvs. blev pisket.

^{17.} Jfr. Kirsten Hastrup: *Nature and Policy*. Oxford 1990, kap II,3 og III,8.

^{18.} Niels Horrebøw: *Frásagnir um Island*, Rvk 1966, s. 212 (Den oprindelige udgave er på dansk og hedder *Tilforladelige efterretninger om Island*).

^{19.} Ólafur Stefánsson: Um Jafnvægi Biargrædisveganna á Islandi, i *Rit þess Islenszka Lærdomsli-stafélags*, bd. 7, Kbh. 1787, s. 138-39 (min oversættelse).

^{20.} *Leikrit Sigurðar Péturssonar. Hrolfur og Narfa*, Lárus Sigurbjörnsson (red.), Leikrítasafn menningarsjóðs, Rvk 1956, s. 49-112.

^{21.} *Ibid.* s. 57-58. (min oversættelse).

^{22.} Ludvig Holberg: *Jean de France eller Hans*

Frandsen, comoedie forestille paa Den Danske Skueplads 1722.

^{23.} Helga K. Gunnarsdóttir: Bókmenntir, i *Upplýsingin á Islandi. Tíu ritgerðir*, Ingi Sigurðsson (red), Rvk 1990, s. 216-243.

^{24.} Reykjavík omtales ofte i kilderne som en dansk by, hvilket skyldes både byggeskik, men også det sprog, der taltes og omgangsformerne. At det danske sprog prægede bybilledet ses endvidere af det forhold, at da den danske sprogforsker Rasmus Rask i 1813-15 rejste i Island, mente han, at det islandske sprog var i fare for at blive udryddet af det danske. Þorkell Jóhannesson: *Saga Íslendinga 1770-1830*, Rvk. 1950, s. 430-31.

^{25.} Andrew Wawn (red): *The Iceland Journal of Henry Holland 1810*, London 1987, s. 91, 97 og 103.

^{26.} William Jackson Hooker: *Journal of a Tour in Iceland in the Summer of 1809*, Yarmouth 1811, s. 226-230.

^{27.} *Ibid.* s. 105.

Debatteatret mellem politik og kultur, 1970-1973

Et bidrag til arbejderbevægelsens og det politiske teaters historie i Danmark

For såvel den socialdemokratiske arbejderbevægelse som for det "ny venstre" i 1970'erne har kulturen været en vigtig arena for den politiske kamp. Et af de vigtigste midler i denne kamp var det politiske teater. 1970'ernes politiske teater er oftest blevet betragtet som en integreret del af den yderste venstrefløj. Det er imidlertid kun delvis rigtigt. I denne artikel undersøges et af Danmarks politiske teatre – Debatteatret – og det vises, hvordan det udsprang fra Socialdemokratiets unge venstrefløj i 1960'erne.

Af Klaus Petersen, ph.d., adjunkt ved Institut for Historie, Kultur & Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet

“På den politiske venstrefløj har man øje for teatrets og musikens, specielt sangens anvendelighed i den politiske kamp.”¹ Sådan vurderede en af dem, som havde godt øje for venstrefløjens brug af kulturen, Erhard Jacobsen, i 1975. Tiden omkring 1970 var på mange måder en brydningstid. Den danske samfundsdebat tog et sving mod venstre, i den videnskabelige verden blev marxismen mere og mere populær, og i teaterverdenen voksede den politiske bevidsthed voldsomt.

Det var allerede begyndt i starten af 1960'erne med samfundskritiske stykker fra forfattere som Erik Knudsen, Leif Petersen og Ernst Bruun Olsen.² Alle forfattere som stod til venstre for midten i dansk samfundsdebat, og som især rettede deres brod mod det kapitalistiske og materialistiske samfund. Der kan ikke mindst henvises til stykker som sidstnævntes satire over popkulturen "Teenager Love" (1962) eller over det danske borgerskab i "Bal i den borgerlige" (1966).

Men omkring 1970 blev teaterscenen yderligere radikaliseret. "Borgerskabets teater har gjort revolution til underholdning" erklærede Jesper Jensen i en teaterdebat 1970.³ Målet var nu ikke bare at lange

en samfundskritik ud over scenekanten, men også at bryde med selve tanken om en scenekant. Man kan sige, at teatret skulle politiseres såvel i sit indhold som i sin form. Det gav sig udtryk i en række mere eksperimenterede teaterformer: gadeteater, gruppeteater, debatteater, aktionsteater, børneteater. Teateret skulle ikke bare være for folket, men også hos folket.

Et af de første eksperimenter i denne retning var Debatteatret, som blev oprettet i 1971. Det udsprang af et kulturpolitisk interesseret miljø på Socialdemokratiets venstrefløj, men involverede også en række forfattere og skuespillere, som stod længere til venstre. Debatteatret var et af de første forsøg med mobilt gruppeteater herhjemme og rettede sine forestillinger mod arbejderklassen. Målet var, at forestillingerne skulle danne basis for en politisk debat og for en øget politisk bevidsthed. Debatteatret var ikke et gruppeteater i begrebets mest bogstavelige betydning, da ledelse og medarbejdere (skuespillere og scenearbejdere) ikke var identiske. Teatret havde derimod sin basis i en forening åben for alle. Denne konstruktion afspejlede Debatteatrets politiske forankring i den socialdemokratiske arbejderbevægelses venstrefløj.

I denne artikel vil jeg undersøge baggrunden for oprettelsen af Debatteatret og teatrets historie. Udover at den historie er et bidrag til dansk teaterhistorie, så tillader den også at stille spørgsmål til den bredere kultur- og politiske historie i Danmark. Debatteatrets socialdemokratiske rødder og "ny-venstre-aktivistiske" form og repræsentation gør det muligt også at antyde en mere dynamisk forståelse af såvel forholdet mellem den etablerede arbejderbevægelse og det "nye venstre" og af forholdet mellem generationerne i den socialdemokratiske arbejderbevægelse.

Debatteatrets socialdemokratiske rødder

Den socialdemokratiske arbejderbevægelse har en kulturel åre, som rækker langt tilbage i bevægelsens historie. I 1930'erne talte Julius Bomholt fx for udviklingen af en særegen arbejderkultur - en kulturpolitisk indsats rettet specielt mod og for arbejderklassen. Denne kulturelle interesse blev fastholdt i efterkrigstiden, mens tanken om en særlig arbejderkultur ret hurtigt blev opgivet. I stedet kom det mere til at dreje sig om at demokratisere adgangen til kultur i mere almen forstand.

Ideen var, at kulturen og kulturpolitikken skulle være en integreret del af den velfærdsstat, som især arbejderbevægelsen fra 1950'erne kæmpede for at bygge op. Ud fra en social-psykologisk forestilling om "hele mennesker" og en erkendelse af produktionssamfundets ikke altid lige menneskelige krav, så skulle en aktiv statslig kulturpolitik være med til at sikre rammerne for aktive, frie og demokratiske samfundsborgere. Men på trods af oprettelsen af et egentlig kulturministerium med Julius Bomholt (1961-64), Bodil Koch (1966-68) og Niels Matthiasen (1971-73) som den her behandlede periodes mest fremtrædende ministre, så forblev kulturpolitikken en marginal del af den realiserede velfærdspolitik.⁴

I dele af arbejderbevægelsen forsøgte man imidlertid at fastholde et højt

aktivitetsniveau. Her kan især fremhæves en kreds omkring Anker Jørgensen, dengang formand for Lager & Pak (en afdeling under Arbejdsmandenes Forbund), hvor personer som John Mølgaard og Preben Wilmann forsøgte at holde den kulturelle fane højt.⁵ Blandt andet lod Anker Jørgensen Poul Henningsen stå for indretningen af Lager & Paks nye kontorer i 1950'erne. Denne gruppe lå politisk på Socialdemokratiets venstrefløj, og hørte til kernetropperne i et forsøg på at organisere venstre-socialdemokrater i 1966.

Socialdemokratisk Samfund blev stiftet i 1966 med det erklærede formål at fastholde partiet på dets idégrundlag. Socialdemokratisk Samfund var fra starten højt profileret med en række fremtrædende personer i bestyrelsen: fx tidl. statsminister Viggo Kampmann, direktør for Socialforskningsinstituttet Henning Friis, den kommende familieminister Camma Larsen-Ledd og redaktør for Aktuelt Bent Hansen. Socialdemokratisk Samfund kom i sin korte levetid - 1966-1973 - ud i en række konflikter med Socialdemokratiets ledelse, men selvom det hver gang var partiet, som trak det længste strå, så satte Socialdemokratisk Samfund alligevel en række spor. For det første dannede det basis for en slags ungdomsoprør og et generationsskifte i Socialdemokratiet. En række af 1970'ernes ledende politikere - fx Anker Jørgensen, Knud Heinesen, Mogens Camre og Jens Kampmann - havde været aktive i Socialdemokratisk Samfund. For det andet dannede diskussionerne i Socialdemokratisk Samfund basis for den ideologiske venstredrejning Socialdemokratiet foretog i 1970'erne. For det tredje udsprang en række side-projekter fra miljøet omkring Socialdemokratisk Samfund. Et af disse var Debatteatret.

Debatteatret

Socialdemokratisk Samfund havde fra starten en forkærlighed for kulturen, hvilket blandt andet gav sig udtryk i, at Socialdemokratisk Samfund købte flere sam-

fundskritiske forestillinger især på Folke-teateret. I 1968 havde man således købt en opførelse af forestillingerne "Gå hjem" (af Hans Jørgen Svendsen), "Har krigen ødelagt dansk fodbold" (af Tørk Hauxthausen) og solgt billetter til Ernst Bruun Olsens stykke "Hvor gik Nora hen da hun gik ud?" Inspireret af svenske erfaringer med politisk debat-teater opstod imidlertid i sommeren 1968 ideen om, at Socialdemokratisk Samfund burde satse på oprettelse af et egent-

Socialdemokratiet i København står her som arrangør af debatteatrets forestilling "Men vi skal jo holdes nede". Centralt i plakaten ses det jernstativ, der var kernen i mange af teatergruppens opsætninger – det kunne stilles op overalt, hvor teatret kom og derved sikre opfyldelsen af målsætningen om at sætte folks vilkår under debat, hvor de be-fandt sig. (Britta Lundqvist: Teatret til venstre, 1984, s. 49).

MEDVIRKENDE: LARS BRØLING LITTENHANSEN
MOGENS HANSEN HARRY MORTENSEN JYTTIE MØLLER
FINN SØRENSEN SØREN THOMSEN
ERIK THYGESEN KIRSTEN VERNER BJØRN WALLDE BENT A WARBURG
BENTE WESTERGAARD.

FREDAG 20. NOV. KL 19.30

**ADF-CENTRET
NATTERGALEVEJ 32**

**BILLETTER Å KR. 5
VED INDGANGEN**

Socialdemokratiet i Hovedstaden
SOCIALDEM. ALLE 14, 1700 KØBENHAVN V. TEL. 001 35 00 00

lig debat-teater. Ikke som en institution med egne mursten, men et mobilt teater som for alvor kunne bringe kunsten ud til folket både på eksisterende teatre rundt omkring i landet og på arbejdspladserne. En gruppe fra Socialdemokratisk Samfund tog derfor kontakt til folk fra teaterverdenen med henblik på at konkretisere ideen. På det første kontaktmøde i juni 1968 deltog fra Socialdemokratisk Samfund Henrik Heie, Anker Jørgensen, Søren Hansen, John Mølgaard og Arne Rasmussen. De indbudte kunstnere var Benny Andersen, Bent Christensen, Ole Hyltoft, Ernst Bruun Olsen, Knud Poulsen, Ulrik Ravnbøl og direktør for Fiolteatret Arne Skovhus.

Ideen drejede sig fra starten om et meget politisk teater. Det var teaterpolitiske tanker, som lå i tiden – og hvor man hentede konkret inspiration fra Italien (Dario Fo) og de eksperimenterende teatre i Sverige.⁶ Der skulle gøres op med det traditionelle borgerlige teater. I stedet skulle der eksperimenteres, grænserne mellem skuespillere og publikum skulle brydes, teatret skulle gøres vedkommende, være en forandrende kraft. For at nå så vidt, så skulle det nye politiske teater tage sit udgangspunkt i reale samfundsmæssige problemstillinger. Debatteatret blev sammen med "Banden" (startet i 1969) de første forsøg på at indføre et politisk gruppeteater i Danmark.

Konceptet for Debatteatret var, at man skulle forene formidlingen af politiske holdninger via teatret med efterfølgende politiske diskussioner mellem publikum, forfattere, skuespillere og teatermedarbejdere. Arne Rasmussen havde udarbejdet en ganske detaljeret beskrivelse af debatteatrets målsætninger og retningslinjer for dets funktion allerede i efteråret 1968.⁷

Det teater, som tegnede sig her, havde med Arne Rasmussens ord "kun meget lidt til fælles med det traditionelle og veletablerede teater." Det havde han iverigt kun meget lidt til overs for. Det etablerede "kukkaseteater" var kun for de rigeste 3%, ville udelukkende

underholde, havde et biologisk livssyn og var i det hele taget konservativt. Det teater, Socialdemokratisk Samfund planlagde, skulle være lige præcis modsat. Det skulle være engageret, for den brede befolkning, samfundskritisk, bevidstgørende og politisk bygget op omkring dokumentarisk materiale. Desuden skulle det være mobilt ud fra devisen "Når folket ikke vil eller evner at komme til teatret, må dette komme til folket."

Man kan samtidig se Socialdemokratisk Samfunds teaterinitiativ som en radikalisering af det føromtalte socialdemokratiske kulturprojekt fra 1950'erne og 1960'erne. Tanken om en egentlig arbejderkultur var forsvundet ud af den socialdemokratiske tænkning efter anden verdenskrig. I stedet havde man lidt uafklaret forsøgt at demokratisere forbruget af den "fine" kultur eller måske nærmere bare "kultur," uden at dette var defineret nærmere.

Debatteatret skulle gå imod begge disse tendenser. Ikke mindst skulle de opførte forestillinger have et langt mere samfundskritisk og debatskabende indhold end de etablerede teater. Som Arne Skovhus (leder af Fiolteatret) udtalte til Aktuelt i august 1968, så skulle teatret være "... et våben mod den borgerlige indoktrinering".⁸

Først skulle man dog skaffe de fornødne økonomiske midler til at sætte det hele i værk. Socialdemokratisk Samfunds teatergruppe med Arne Knøster Rasmussen i spidsen rettede henvendelse til en lang række eventuelle bidragsydere. Først og fremmest var der jo arbejderbevægelsens kulturelle organisationer (fx AOF og ARTE) og fagbevægelsen, men der fandt man kun i meget begrænset omfang gehør for sine ideer. Den kritiske indstilling, som en række ledende fagforeningsfolk tidligere havde luftet overfor debatorganisationen Socialdemokratisk Samfund, var nok ikke mindre overfor disse teaterplaner.⁹ Man prøvede også forskellige større virksomheder som fx Carlsberg, Ole Lauritzen eller Carmen Curlers, i håb om at de ville bidrage. I første omgang var der dog ikke bid, og på grund

af Socialdemokratisk Samfunds anstrengte økonomi havde man besluttet sig for at holde vandtætte skodder mellem de to tiltag. Det betød samtidig, at Debatteatret blev politisk uafhængigt af Socialdemokratisk Samfund og dermed også af Socialdemokratiet.

Efterhånden kom der dog penge fra forskellige sider. Den offentlige teaterstøtte var fra slutningen af 1960'erne under omrydning. Det var blevet varslet i den radikale kulturminister K. Helveg Petersens kulturpolitiske betænkning fra 1969.¹⁰ I Betænkning 517 var der et afsnit om gruppeteater, der blev set som én af fremtidens teaterformer. Der blev i stigende grad åbnet for støtte til utraditionelle teaterformer, og i den offentlige debat blev det bl.a. foreslået at fastfryse støtten til de etablerede teatre og bruge en forøget teaterbevilling til at bringe teatret ud til alle miljøer. Stans Teaterråd arbejdede med en revision af Teaterloven fra 1963 og ønskede blandt andet at sikre lovbundne tilskud også til de mindre teatre. Tiden virkede således gunstig for et initiativ som Debatteatret.

Men i den Teaterlov, som blev virkeliggjort i 1970, var der tale om utilstrækkelige bevillinger og ikke-bindende hensigtserklæringer.¹¹ Frem for Teaterrådets forslag om lovbundne tilskud foretrak politikerne at overlade afgørelsen om bevilling af støtte til ministerens skøn over virksomhedens økonomiske behov og dens betydning. De økonomiske vilkår for teatre som Debatteatret var derfor stadig usikre. Men det lykkedes dog at få samlet den nødvendige startkapital med hjælp fra Kulturministeriets støttemidler, Socialdemokratiet, fra dele af fagbevægelsen og via en indsamling. I den forbindelse kom teatrets gode kontakter i Socialdemokratiet og til socialdemokratiske kulturpersonligheder som Bodil Koch og Niels Matthiasen nok ikke til skade. Sidstnævnte sad fx indtil sin tiltrædelse som Kulturminister i efteråret 1971 som medlem af Debatteatrets bestyrelse.¹²

På Socialdemokratisk Samfunds generalforsamling i februar 1970 kunne formand-

en således meddele, at teatrets økonomi var på plads med en grundfond på 90.000 kr., samt en række af forfattere og skuespillere, der var villige til at stable de første forestillinger på benene ”med betydelige personlige og økonomiske ofre.”¹³ Debatteatret holdt sin stiftende generalforsamling 4. februar 1970. Det blev besluttet, at teatret skulle organiseres som en selvejende institution. Medlemskab kunne tegnes af såvel enkeltpersoner som organisationer. Den årlige generalforsamling valgte den bestyrelse, som var teatrets overordnede ledelse. Socialdemokratisk Samfund havde således ikke nogen formel kontrol med teatret eller ansvar for dets produktion. Hverken økonomisk eller politisk. I den første bestyrelse sad bl.a. senere kulturminister Niels Matthiasen, teaterleder Arne Skovhus, forfatterne Magnus Johansson og Leif Petersen og instruktøren Avi Sagild. I hele dets eksistens tid havde Socialdemokratisk Samfund repræsentanter i bestyrelsen.

Debatteaterets første forestilling blev allerede vist i marts 1970 på virksomheden Nordisk Simplex A/S i Brøndby Strand. Her opførte man stykket ”Hvem er det der bliver snydt”, skrevet af Steen Albrechtsen, Jesper Jensen, Ernst Bruun Olsen og Leif Petersen.¹⁴ Bortset fra Ernst Bruun Olsen, der lidt provokerende beskrev sig selv som den sidste socialdemokrat, så var det forfattere solidt placeret på venstrefløjen - noget til venstre for Socialdemokratiet. Hovedtemaet i stykket var nok demokrati på arbejdspladsen, men Socialdemokratiet og LO optrådte i stykket mere, som ”de der snyder”, end som ”de der bliver snydt”.

Som et illustrativt eksempel dette republikskifte fra stykkets 6. scene: ”Værdierne”, hvor Peddersen står overfor sit otium, og glæder sig til at nyde de værdier, han har skabt gennem sit arbejdsliv. Efter fabrikkens ledelse har taget en del af værdierne til nyinvesteringer, repræsentationsudgifter, Peddersens eget forbrug, så tager Peddersen de resterende værdier af hans arbejde. Men så let går det ikke (i det følgende er det Peddersen, som er 2. mand):

3. MAND: (Skriger) Hjælp!! Politi!! Tyveri!!! Han krænker den private ejendomsret! Stop tyven!
2. MAND: Hvad har jeg gjort? Der er jo mig der har produceret!
3. MAND: Han forsøgte at snuppe UDBYT-TET! Jeg så det selv! Han var ude efter profitten! Kommunistsvin!
2. MAND: Jeg har været socialdemokrat i en menneskealder! Jeg har været sammen med Per Hækkerup! I Fynsk Forum!
3. MAND: Som gammel socialdemokrat må De da vide, at profitten piller man ikke ved. Profitten er grundlovssikret.
2. MAND: (Med andagt). Undskyld. Jeg anede ikke det var profitten. Jeg har aldrig set den før. Den ser godt ud. Har jeg virkelig produceret den?!

Scenen fortsætter med, at der kommer en meget gammel dame (hovedaktionæren) for at tage udbyttet. Hun dør imidlertid lige før, hun når at tage sin del. Peddersen jubler og tror, han så alligevel får lov til at beholde resultatet af sin indsats. Men endnu engang tager han fejl. Der træder en ung pige ind på scenen: arvingen. Peddersen må nøjes med et håndtryk og ønsket om en lykkelig alderdom. Scenen afsluttes med sang:

”Han pukled for et fremtidshåb,
han længtes og han drømte -
og alt blev lagt i samme stak
- som andre kom og tømte.
Hvem er det der blir snydt
Hvem er det der blir snydt.”

Stykket blev efterfølgende udsendt som bog redigeret af Arne Rasmussen, hvor anden del af udgivelsen bestod af kommentarer fra de involverede i stykket (forfatterne og en musiker), fra repræsentanter fra arbejderbevægelsen og ikke mindst fra medarbejdere på virksomheder, hvor stykket var blevet opført.¹⁵ Desuden havde Arne Rasmussen fået en repræsentant fra Dansk Arbejdsgiverforening til at bidrage. Blandt disse bidragsydere findes også et par repræsen-

Debatteatrets sangbog illustreret af kunstnerkollektivet Røde Mor udkom 1. maj 1971. Illustrationen hører til titelsangen til debatteatrets stykke "Hvem er det der bliver snydt" (s. 12). De fire enkeltbilleder illustrerer nogle af stykkets pointer. Originalen måler 12,1x8,6 cm.

tanter for den socialdemokratiske arbejderbevægelse. Anker Jørgensen mente i sit indlæg, at stykket pegede på centrale problemstillinger, men at det i sin unuancerede form og traditionelle socialistiske tænkning skød over målet. Det samme mente LO's næstformand Kai Petersen, som i en ganske grundig diskussion af stykket, nok mente at kunne acceptere kritikken af LO, men ikke kunne godtage, at forfatterne skildrede LO og fagbevægelsens tillidsmænd som modstandere af demokrati på arbejdspladsen.¹⁶ Det er dog tydeligt, at de to socialdemokrater i denne sammenhæng blev stillet overfor et dilemma: Stykket tager udgangspunkt i Socialdemokratiets egne målsætninger (demokrati på arbejdspladsen, trivsel, økonomisk demokrati etc.), og dets kritik kan derfor ikke afvises helt - gjorde arbejderbevægelsen imidlertid ikke det, så

var den med til at sanktionere billedet af sig selv som problemet.

Berlingske Aftens frygt fra efteråret 1970 om, at det statsstøttede Debatteatret skulle blive en socialdemokratisk oplysningskampagne, må siges at være blevet gjort til skamme.¹⁷ Stykket rettede sin ganske skarpe brod ikke bare mod det kapitalistiske system, men også mod dets "håndlinger" Socialdemokratiet. Den politiske analyse, som stykket byggede op, anså ikke Socialdemokratiet som en mulig løsning, men snarere som et problem. Land og Folk havde da også en ganske positiv anmeldelse af forestillingen, og avisen refererede blandt andet Ernst Bruun Olsen for i en diskussion med direktøren for Simplex A/S at have understreget, at man ikke kunne få Økonomisk Demokrati uden at krænke ejendomsretten.¹⁸

Socialdemokratisk Samfunds bestyrelse havde fra starten accepteret, at Debatteatret fik en formel uafhængig stilling organisatorisk og ikke mindst økonomisk. Det sidste var en praktisk sikkerhedsforanstaltning, og det første muliggjorde en åbning mod Danmarks kulturelle venstrefløj. Fx kunne det tidligere medlem af Socialdemokratisk Samfund og for en kort tid VS'er Magnus Johansson sidde i teaterets bestyrelse sammen med socialdemokrater som Niels Mathiasen og Søren Hansen. Desuden kunne man samarbejde med en række forfattere og kunstnere fra venstrefløj, som næppe havde stillet op for et socialdemokratisk teater. I det overleverede materiale fra Debatteatret optræder ud over de ovennævnte, navne som Kjeld Koplev, Benny Holst, Claus Flygare, Finn Sørensen, Bent Warburg, Anne Marie Helger, Jytte Møller, Kirsten Werner, Jesper Jensen og Litten Hansen.

Det fik som konsekvens, at teatret bevægede sig langt ud over, hvad man kan kalde "socialdemokratiske visioner." Jesper Jensen, der var aktiv i Debatteatret som forfatter, beskrev det godt 10 år senere som: "Vi satte kedeldragter og overalls på scenen, og i modsætning til, hvad småforurettede

kritikere efterhånden fik gjort til en sandhed, så var forestillingen faktisk ret morsom. Den skabte nogle ubehageligheder på de arbejdspladser, hvor den blev spillet - og fagbevægelsen syntes ikke, at det lige var den slags teater, som støttede hovedlinien. Det var for rødt.”¹⁹ Skuespiller i flere af Debatteatrets forestillinger Bent Warburg har tilsvarende beskrevet det som intenst og ”effektivt” teaterarbejde, hvor man både under og i debatten efter forestillingen gik hårdt til ”magthaverne og pamperne”. Det affødte i nogen tilfælde reaktioner fra LO, fra dele af tilskuerne eller fra de virksomheder, hvor stykket skulle opføres.²⁰

Enkelte af de virksomheder (fx *Magasinet*), der havde bestilt stykket, aflyste igen efter at indholdet var blevet kendt. På den Kgl. Porcelænsfabrik blev forestillingen gennemført, men til gengæld havde ledelsen nedlagt forbud mod, at fabrikkens funktionærer deltog i den efterfølgende diskussion. I de følgende stykker som ”Men vi skal jo holdes nede”²¹ om lærlinge- og lavtlønsproblemer på arbejdspladsen eller i ”De økonomiske lege” fortsatte man tonen fra den første forestilling. Det betød, at Debatteatret ikke fik direkte støtte fra LO, men måtte overleve på enkelte fagforeningers, medlemmernes samt Kulturministeriets og Teaterrådets velvilje. Og den sidste var det ifølge Debatteatrets leder Birger Hansson ganske småt med.²² Enkelte lokale fagforeninger støttede dog ved at købe forestillinger. ”Men vi skal jo holdes nede” havde således premiere på DASF’s kursus-ejendom Langsøhus ved Silkeborg, og det havde modtaget 3.000 kr. fra Tårnby kommune. Stykkerne blev typisk vist 40-60 gange rundt om i landet, men det var de første stykker, som blev opført flest gange. I sidste del af sin levetid var det ikke mindst kampen mod dansk EF-medlemskab, som stod i centrum. Det gjorde sig fx gældende i Leif Petersens ”Endnu rigere, endnu hvidere” (1971), der ikke mindst gik i rette med den akademiske og økonomisk betonedede diskussion om et dansk EF-medlemskab. Tonen i stykket er markant kritisk, som

det fx fremgår af den flg. replik i en scene, hvor et dansk ægtepar står i receptionen til ”Hotel Europa” og beder om et ”lille dobbeltværelse”. Manden gentager de politiske argumenter for et dansk medlemskab, mens konen er mere tvivlende:

”Hvis vort land overhovedet skal ha nogen indflydelse, sir de, bliver vi nødt til at opgive vores selvstændighed – Hvem får den indflydelse? – de, der allerede har det meste! – Hvis vi skal kunne opretholde vor nuværende levestandard, sir de, MÅ vi ind på det europæiske marked! Hvem er det, der har levestandard og hvem er det, der bare står i røg og damp dagen igennem for at få råd til at købe det, de selv producerer? Når vi videre, ved at komme ind i Fællesmarkedet? Bliver vores afhængighed af kapitalen mindre, fordi der bliver mere af den? Er engelske pund og franske francs venligere end kroner og ører?”²³

Stykket sluttes med en boksekamp mellem en bokser (symboliserende nationalproduktet) støttet af ”Mor Danmark” og en arbejder.

Ud over sine egne stykker tog Debatteatret også initiativ til forskellige gæstespil fra blandt andet den polske trup ”Teatr Stur” og de svenske ”TEAMteatret”, ”Fickteatern” og ”Föreningsteatern”. Den økonomiske situation blev imidlertid mere og mere trængt, og efter de første relativt velorganiserede forestillinger blev teatret ramt dels af uheld, dels af interne politiske diskussioner (se nedenfor).

Blandt Debatteatrets mest succesfulde initiativer var udgivelsen af sangbogen ”Socialistiske sange” forfattet af Halfdan Rasmussen, Ivan Malinovski, Jesper Jensen, Inger Christensen, Ernst Bruun Olsen og illustreret af kunstnergruppen Røde Mor.²⁴ Bogen med ”Sange der vil irritere de alt for veltilpassede og sætte endnu mere fut i de aktive”²⁵, blev udgivet 1. maj 1971 af Debatteatret på Forlaget SOC. Der var næsten udelukkende tale om helt nye sangtekster, hvoraf flere dog gik på kendte melodier som ”Jens Vejmand” eller ”Kong Christians stod ved højen mast”. Man kunne fx

Scenebillede fra forestillingen "De økonomiske lege" et debatspil om økonomiske fiduser, som blev opført 42 gange i foråret 1972. Her ses jerngitteret i funktion som centralt element i scenebilledet. (Svend Kragh-Jacobsen: Teaterårbogen 1971-72, København 1973, s.92).

stattet med mere aktuelle anti-EEC sange:

"Kapitalismen bruger tvang
men h-u-s-k
Den der stemmer ja
har stemt for sidste gang"

Som Holger Petersen formulerede til en melodi af Hans Henrik Ley.

Lige såvel som teaterstykkerne så var sangbogens tekster meget samfundskritiske og rettede også kritik mod Socialdemokratiet. Ikke alle var

til melodien "Mack the Knife" finde Ernst Bruun Olsens nye tekst:

"Mod de riges
rå kynisme -
mod profittens
åbne gab
satte folket

Socialisme
Frihed Lighed
Broderskab."

Sangbogen blev en stor succes. To oplag på i alt 15.000 eksemplarer blev solgt på et øjeblik, og allerede året efter blev der udsendt en ny udgave af sangbogen. I 1972-udgaven var enkelte sange udskiftet, idet "... nogle af de oprindelige sange har mistet politisk aktualitet og værdi", som man skrev i indledningen. Disse sange var så blevet er-

derfor lige begejstrede for initiativet. Søren Hansen, der repræsenterede SDS i Debatteatret, har berettet om en episode, hvor han kom ind på K.B. Andersens kontor og så sangbogen ligge på dennes skrivebord.²⁶ Søren Hansen spurgte nysgerrigt til K.B. Andersens syn på værket, og fik som svar en længere svada, der blev afsluttet med, at K. B. Andersen kastede bogen efter ham. Det var især Ernst Bruun Olsens gendigtning af Thøger Larsens "Danmark, nu blunder den lyse nat", som K. B. Andersen havde set sig rasende på. Thøger Larsens sentimentale tone:

"Danmark, nu blunder den lyse nat
bagved din seng, når du sover.
Gøgen kukker i skov og krat,
Vesterhavet og Kattegat
synger, imens det dugger
sagte, som sang ved vugger."

Teaterstykker opført af Debatteatret 1970-1973

Hvem er det der blir snydt?

(Steen Albrechtsen, Jesper Jensen, Ernst Bruun Olsen, Leif Petersen)

Knald i låget

(Kjeld Koplev)

Men vi skal jo holdes nede

(Harry Mortensen, Finn Sørensen, Erik Thygesen, Jesper Jensen)

De økonomiske lege 1972

(Holger Petersen)

Et stykke med kultur

(Ulrik Gräs, Knud Dittmer & Claus Flygare)

Endnu rigere, endnu videre

(Leif Petersen)

Funktionærdrømmen

(Holger Petersen)

Danmark dejligst langt om længe

(ingen forfatter oplyst)

var i Ernst Bruun Olsens langt mere håndfaste "Forureningsviser" blevet til:

"Danmark nu blunder den lyse nat
bagved din seng når du sover.
Fra kloakkerne strømmer vat
lort og tampax i Kattegat
Og på en dønning driver
brugte præservativer."

Økonomien og andre problemer

Debatteatret havde det heller ikke så godt. Det kneb med pengene, og der var en del samarbejdsvanskeligheder. På et bestyrelsesmøde i maj 1972 fortalte Carl Jørgensen således, at Magnus Johansson og Kjeld Koplev havde forladt bestyrelsen "pga politiske uoverensstemmelser", skuespillerne fra EF-revyen var afskediget, og teaterleder Jørgen Melskens havde sagt op på grund af "samarbejdsvanskeligheder."²⁷ Der var generelt

stor udskiftning i Debatteatrets ledelse. Først var Arne Knøster formand, dernæst Poul Rasmussen som i november 1971 blev udskiftet med Jørgen Melskens for i juni 1972 at blive efterfulgt af Knud Dittmer.²⁵ Poul Rasmussen kom i forbindelse med sin afgang med en skriftlig redegørelse til bestyrelsen.²⁹ Ud over de store økonomiske problemer pegede han på en række organisatoriske problemer: Teaterlederen brugte al sin tid på at søge penge, der blev brugt for megen tid på møder, og så havde Poul Rasmussen "heller ikke tidligere indenfor arbejderbevægelsens organisationer ... været præsenteret for så stædig en fastholden ved egne synspunkter, procedurespørgsmål m.v."

Det grundlæggende problem var dog økonomien. Debatteatret havde indkomster fra salg af forestillinger og fra sine medlemmer, men var stærkt afhængigt fra tilskud udefra. Der kom som nævnt ovenfor mindre tilskud fra fx Socialdemokratisk Samfund, Københavns Kommune og fra fagbevægelsen, men det vigtigste var uden sammenligning støtten fra Kulturministeriets teaterstøtte. Det har ikke været muligt at finde akter, som belyser sagsbehandling i forbindelse med ansøgninger om støtte.³⁰ Men Debatteatret fik i sæsonen 1970/71 kr. knap 60.000 udbetalt i støtte. På trods af denne støtte havde Debatteatret løbende økonomiske problemer. I efteråret 1971 berettede bestyrelsesmedlem Søren Hansen således om et underskud på 80.000 og store problemer med den fortsatte drift.³¹ Året efter i sæsonen 1971/72 blev Kulturministeriets tilskud forhøjet til godt 110.000 (i to portioner af 85.000 og 25.000), hvilket dog var langt fra Debatteatrets ambitiøse ansøgning om 258.000. Det fik Debatteatrets formand Birger Hansson til at fare hårdt frem med antydninger om korruption i Teaterrådet og en konstatering af, "at Teaterrådets linje er udtryk for en bevidst politik, for et bevidst forsøg på at kvæle det farlige og engagerede teater til fordel for en blød, ufarlig teatervirksomhed, hvis opgave og funktion alene er at cementere det bestående samfund, og

dermed dettes urimelige classeskel.³² I 1972/73 fik teateret 170.000 kr. i støtte. Det følgende år anbefalede Teaterrådet at gentage bevillingen, men Kulturministeriet valgte at afslå støtte. Det kan forekomme mærkeligt, at ministeriet ikke valgte at følge anbefalingen fra de teater-faglige eksperter i Teaterrådet. Der kan naturligvis være mange grunde til dette, men én af dem var, at teaterlovgivningen netop i denne periode var i opbrud. Der var kommet en ny lovgivning om offentlig støtte til teatre i 1969, men allerede i 1973 blev den udskiftet med en ny lov.³³ En del af baggrunden var netop ønsket om at tilgodese de eksperimenterende teatre og børneteateret. Men da loven blev født samtidig med en begyndende lavkonjunktur, diskussioner om statsfinansernes stadige vækst og begyndende politiske protester på højrefløj, så blev velviljen ikke i første omgang realiseret i form af klingende mønt. Under behandlingen af lovforslaget blev det besluttet at udskyde den forøgede støtte til ”opsøgende teater” og børneteater til sæsonen 1975-76.³⁴ Det havde Debatteatret ikke tid til at vente på. Det begrundede i sig selv ikke, at det netop var Debatteatret, som skulle holde for. Under folketingsdebatten om loven undrede socialdemokraten Lone Nielsen sig da også over, at teatre som det ene år fik støtte til materiel investeringer, det næste år ikke kunne få støtte.³⁵

1973 blev derfor skæbneåret for Debatteatret. Det indstillede sin virksomhed på grund af økonomiske problemer. Bag denne overordnede diagnose lå flere problemer, som hang indbyrdes sammen.³⁶ For det første havde Debatteatret en voksende mængde ubetalte udgifter og en voksende gæld. Det virker ikke som om, der var helt styr på den økonomiske administration. Fx blev det indrømmet i en Medlemsinformation fra december 1971, at kontingentindkrævningen ikke havde fungeret, og teaterets formand Birger Hansson berettede på generalforsamlingen i april 1972, at man efter et skift af teaterleder i juni 1971 havde opdaget for 60.000 kr. ubetalte regninger.³⁷

For det andet blev en stribe solgte forestillinger i 1973 aflyst på grund af sygdom. For det tredje blev teateret ramt af interne politiske diskussioner: Danmarks Radio var således indstillet på at købe et Bertold Brecht stykke til TV. Denne handel gik imidlertid i vasken, da skuespillerne nægtede at opfylde TV's (borgerlige) krav til en opdeling af stykket. Den afgørende begivenhed, der fik læsset til at vælte, var imidlertid det ovennævnte afslag på en ansøgning på knap 200.000 fra Statens Teaterråd i 1973.

Afslutning

Debatteatret hørte til de allerførste ”opsøgende teatre” i Danmark. Det var således med til at indlede en overgang fra det traditionelle institutionaliserede teater mod den langt mere levende og heterogene teaterformidling, vi kender i dag. Det socialdemokratiske initiativ kom hurtigt til at omfatte en række politisk bevidste teaterfolk fra ”venstrefløj” i bred forstand. Det skabte visse spændinger både i teaterets arbejde og i forestillingernes indhold. Debatteatret måtte imidlertid hele sin levetid stride med økonomiske problemer. En af Debatteatrets ledere beskrev det som en ”permanent kamp for at holde kreditorerne fra døren.” Kombineret med interne organisatoriske problemer (samt den voksende ”konkurrence” fra andre politiske og opsøgende teatre) var det årsag til, at teateret i 1973 drejede nøglen om. Debatteatret fik således en kort levetid.

Undersøgelsen handler imidlertid ikke kun om teaterhistorie. Den handler også om venstrefløjens historie. Det politiske teater i 1970'erne knyttes for det meste til en venstrefløj langt fra Socialdemokratiet og den socialdemokratiske arbejderbevægelse. Det er derfor bemærkelsesværdigt, at man blandt de teaterpolitiske pionerer i 1970'erne netop finder en række socialdemokrater. Det politiske teater viser sig at være et af de punkter, hvor to af de store bevægelser i efterkrigstidens Danmark (arbejderbevægelsen og ”det nye venstre”) mødtes. Forholdet mellem ”det nye venstre”, de unge

venstreorienterede socialdemokrater og de den etablerede del af arbejderbevægelsen var langt fra uproblematisk. Debatteatrets stykker var for at sige det mildt ikke altid udpræget venlige over for den socialdemokratiske arbejderbevægelse. Der var dog fra såvel "det nye venstre" og fra socialdemokratiets venstrefløj en udstrakt vilje til at fastholde dette samarbejde. Det var imidlertid ikke alle dele af arbejderbevægelsen, som ville lægge ryg til en så voldsom (selv)kritik. Det tværpolitiske samarbejde på teaterfronten skabte således nogle misstemninger intern i partiet. Man skal selvfølgelig være forsigtigt med at generalisere på et begrænset empirisk grundlag, men undersøgelsen peger i hvert fald på, at forståelsen af forholdet mellem den socialdemokratiske arbejderbevægelse og "det nye venstre" (eller ungdomsoprøret eller "1968-bevægelsen" eller hvad man ellers kalder den) er mere sammensat, end man ofte får indtryk af. Der var både konflikt og samarbejde. Der var elementer i "ungdomsoprøret", som allerede fandtes på den socialdemokratiske venstrefløj. Der var meget forskellige reaktioner i såvel "det nye venstre" som i den socialdemokratiske arbejderbevægelse på et politisk samarbejde mellem de to grupper.

Klaus Petersen

Anvendt arkivmateriale

Rigsarkivet:

Kulturministeriets arkiv, Kulturminister Niels Matthiasens ministerarkiv

Arbejderbevægelsens Bibliotek & Arkiv:

Socialdemokratisk Samfunds Arkiv

Mogens Camres papirer vedr. Socialdemokratisk Samfund

Institut for teatervidenskab, Københavns Universitet:

DOK'en, diverse materiale vedr. Debatteatret

Artiklen bygger på studier gjort i forbindelse med min ph.d.-afhandling *Velfærdsstat, principiel politik eller politisk pragmatisme*, Københavns Universitet 2001. Tak til Stig Jarl, John Mølgaard, Per Corfitz, Jesper Jensen, Søren

Hansen, Bent Warburg, Anker Jørgensen samt Rasmus Mariager for oplysninger, tips og kommentarer i forbindelse med artiklen.

¹ Erhard Jacobsen, *Et opgør*, København 1975, s. 146.

² Se Britta Lundquist, *Teatret til venstre. Politisk teater i Danmark*, København 1984, s. 41-46 samt Jens Kistrups korte præsentation "Teatrets ekspansion" i *Berlingske Tidende* 7. november 1999.

³ Citeret efter Aage Jørgensen (red.), *Det alternative teater i Danmark*, København 1983, s. 30.

⁴ Klaus Petersen, *Legitimität und Krise. Die politische Geschichte des dänischen Wohlfahrtsstaates 1945-1973*, Berlin 1998, s. 150ff, 244ff.

⁵ Dette fagpolitiske miljø er bl.a. beskrevet i erindringsbøgerne Anker Jørgensen, *Fra Christianshavn til Christiansborg. Erindringer 1922-1972*, København 1994 samt John Mølgaard, *Bind din vogn til en stjerne. Erindringer I*, København 2000.

⁶ Lundquist 1984, s. 47ff; Aage Jørgensen (red.), *Gruppeteater i Norden*, København 1981. For eksempler på datidens teaterdebat se Jørgen Langsted (red.), *Dansk teaterdebat omkring 1968*, København 1978; Olav Harsløf (red.), *Kunst er våben*, København 1976.

⁷ "Et folkeligt debatteater", notat af Arne Rasmussen, efterår 1968 i *John Mølgaards private papirer vedr. Socialdemokratisk Samfund*.

⁸ Se udateret medlemsudsendelse (sandsynligvis fra oktober 1969) om debatteatret, *Socialdemokratisk Samfunds arkiv*, kasse 5, læg DI, 12.

⁹ Socialdemokratisk Samfund fik således afslag på ansøgninger om støtte fra Hans Rasmussens Smedeforbund, HK, Mejeriet Enigheden, Det kooperative Byggeri etc.

¹⁰ *En kulturpolitisk redegørelse*. Afgivet af Ministeriet for kulturelle anliggender. Betænkning nr. 517, København 1969.

¹¹ Se *Folketingstidende* 1969-70, Tillæg C, sp. 675-684. Se også Lundquist 1984, s. 74 samt Teaterrådets vurdering af loven i "Teaterrådets lovforslag af maj 1972" i Jørn Langsted, *Teaterlovgivning bd. II*, København 1980, s. 215-238.

¹² I sit brev til Debatteatrets bestyrelse af 14. oktober 1971 frasiger Niels Matthiasen sig bestyrelsesposten p.g.a. sin udnævnelse, men understreger samtidig "hvilket ikke betyder, at min interesse for sagen af den grund bliver mindre." Kulturministeriets arkiv, *Niels Matthiasens*

Ministerarkiv, korrespondancesag nr. 14.

^{13.} Referat af generalforsamling 15-2 1970, *Socialdemokratisk Samfunds arkiv*, kasse 1, forhandlingsprotokol 1968-1970.

^{14.} På bestyrelsesmødet 4-9 1969 (*Socialdemokratisk Samfunds arkiv*, kasse 1, forhandlingsprotokol 1968-1972) nævnes, at der havde været holdt møde med Jesper Jensen, Steen Albrechtsen og Leif Petersen som forfattere. Anker Jørgensen ville dog meget gerne have Ernst Bruun Olsen med. Dette kan tolkes som det nye venstre overfor de gamle venstresocialdemokrater.

^{15.} Arne Knøster (red.), *Hvem er det der bliver snydt? En fortsat debat om demokrati på arbejdspladsen*, København 1970.

^{16.} I sin beretning på den ekstraordinære generalforsamling i april 1970 (*Socialdemokratisk Samfunds arkiv*, kasse 1) fortæller Arne Knøster imidlertid, at LO's hovedbestyrelse havde nedlagt forbud mod en opførelse i LO-lokaler i Karlslunde.

^{17.} *Berlingske Aften* (leder) 21-11 1969.

^{18.} *Land og Folk* 3-3 1970

^{19.} Jesper Jensen, "Mig og teatret" i Chr. Ludvigsen, Kaj Nissen & Erik Thygesen (red.), *Dramatiker. En rapport om teaterarbejde*, København 1981, s. 33.

^{20.} Samtale med Bent Warburg 1. december 2000.

^{21.} Stykket var skrevet af Harry Mortensen, Finn Sørensen, Erik Thygesen og Jesper Jensen. Rollerne var besat af Jytte Møller, Bent Warburg, Kirsten Werner og Bente Westergaard. Se *Amager-Bladet* 16-10 1970.

^{22.} Se Formandens beretning på generalforsamling 30-4 1971, *Camres papirer vedr. SDS*. Se også Jørgensen 1981, s. 64.

^{23.} Leif Petersen, Endnu rigere, endnu hvidere, s. 72-73. Manuskript i Institut for Teatervidenskab, Københavns Universitet's samling vedr. politiske teatre ("DOK'en").

^{24.} En enkelt af sangene, "Lil' Johnny's mund" var blevet indspillet af Røde Mor på en ep (Demos) i 1970.

^{25.} Medlemsinfo u.d. (sandsynligvis efterår 1970), *Socialdemokratisk Samfunds arkiv*, kasse 6

^{26.} Samtale med Søren Hansen 5. december 2000.

^{27.} Bestyrelsesmøde 26-5 1972, *Socialdemokratisk Samfunds arkiv*, kasse 1, læg 1.

^{28.} Jf. Svend Kragh Jacobsen, *Teaterårbogen 1971-1972*, København 1972, s. 90-92.

^{29.} Notat fra Poul Rasmussen til Debatteatrets bestyrelse u.d., DOK'en, Institut for teatervidenskab, Københavns Universitet.

^{30.} De følgende tal er indsamlet fra forskellige arkivalier i *Socialdemokratisk Samfunds Arkiv og Mogens Camres papirer vedr. Socialdemokratisk Samfund* (Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv) samt forskellige korrespondancesager i *Kulturministeriets arkiv* (Rigsarkivet).

^{31.} Se "Referat af bestyrelsesmøde 1. oktober 1971", *Mogens Camres papirer vedr. Socialdemokratisk Samfund*, Arbejderbevægelsens Bibliotek & Arkiv). Søren Hansen havde siden august 1971 repræsenteret Socialdemokratisk Samfund i Debatteatrets bestyrelse.

^{32.} Åbent brev med titlen "Korruption, uvidenhed eller klassepolitik?" i *Mogens Camres papirer vedr. Socialdemokratisk Samfund*. Det er ikke klart, hvorvidt dette brev er blevet rettet til personer uden for Debatteatret.

^{33.} Se bemærkningerne til Forslag til lov om ændring af lov om teatervirksomhed (fremsat 30. januar 1973) i *Folketingstidende 1972-73* (tillæg A), sp. 4325-4338 samt Betænkning om forslag til ændring af lov om Teatervirksomhed i *Folketingstidende 1972-73* (tillæg B), sp. 2240-2244.

^{34.} *Ibid.* Støtten ville 1973-1975 forblive uændret ca. 3 mill. – men i de flg. tre mere end fordobles til 7½ mill. Se også debatten om lovændringen i *Folketingstidende (Folketingets Forhandlinger) 1972-73*, sp. 4234ff, 6773ff. Ændringen byggede på et forslag fra Teaterrådet. Det kan bemærkes, at de eksperimenterende teatre og børneteatre var i samme pulje, men i bemærkningerne til lovforslaget af 30. januar 1973 fornemmes, at interessen rettede sig mest mod de sidstnævnte. Se *Folketingstidende 1972-73*, tillæg A, sp. 4325ff.

^{35.} *Folketingstidende (Folketingets Forhandlinger) 1972-73*, sp. 4254f. Lone Nielsen nævner godt nok ikke eksplicit Debatteatret, men man fornemmer hentydningen til dette.

^{36.} Det følgende bygger udover nedenstående på samtale med Per Corfitz (17-3 1999).

^{37.} Formandens beretning på generalforsamlingen 26. april 1972, *DOK'en*, Institut for teatervidenskab, Københavns Universitet. Det kan bemærkes, at dette var sluppet igennem såvel den interne som kulturministeriets revision.

Inkaerne på internettet

I anledning af en ny hjemmeside

Det kgl. Bibliotek har siden 16-1700-tallet ejet et af de væsentligste kildeskrifter til de sydamerikanske indianeres historie og opfattelse af de spanske erobrere. Nu er denne kilde - en håndskrevet bog på 1200 sider - gjort tilgængeligt på internettet. Artiklen ser nærmere på denne net-udgivelse og på de nye muligheder, som internettet giver for den historiske forskning. Håndskriftet kan findes på adressen: <http://www.kb.dk/elib/mss/poma/index-en.htm>

Af Birgitte Holten, ph.d., Center for virksomhedshistorie, Handelshøjskolen i København

I begyndelsen af 1600-tallet besluttede en peruviansk indianer sig til at skrive til kong Felipe III af Spanien. Han ville fortælle kongen om det land, der lå yderst mod vest i det enorme spanske imperium og opfordre ham til at tage mere hensyn til landets oprindelige beboere, der led hårdt under det spanske styre. Brevet til kongen blev en hel bog på 1200 håndskrevne sider, skrevet på spansk, men med afsnit på quechua-sproget og forsynet med næsten 400 tegninger.

Forfatteren til bogen hed Felipe Guaman Poma de Ayala, og hans bog var frugten af erfaringer fra hans lange liv under spansk styre. Han fortæller selv, at han afsluttede sit store værk som 80-årig, og han var således født i årene lige omkring den spanske erobring. Hans familie tilhørte den indianske elite. Den nedstammede fra yarovilca-dynastiet, der havde behersket det sydlige Peru inden inkaerne erobrede magten, og hans far – og siden han selv – var højt placerede i den spanske koloniadministration.

Bogen fik titlen *El primer nueva corónica y buen gobierno* – den første ny krønike og den gode regering, og den består af to dele – en gennemgang af Verdens og Peru's historie og en redegørelse for, hvordan spanierne regerer deres koloni.

Bogen er delt op i næsten 40 kapitler, inklusive diverse fortællinger. Den lægger ud med en gennemgang af menneskets historie fra verdens skabelse frem til spaniernes ankomst til Peru og går dernæst over til den

peruvianske historie – den første set og skrevet ud fra et indiansk synspunkt. Forfatteren beretter her om de fire civilisationer, der havde eksisteret i Peru inden inkaerne erobrede området og går derefter over til at fortælle om de tolv inkaer, der efterfulgte hinanden frem til den spanske erobring – om deres drømninger og om deres generaler.

Inkaernes love får et kapitel for sig, og derefter går forfatteren over til en række kapitler om organisationen af de indianske samfund – om menneskets aldre, om månederne i året, om guder og overtro, om udvalgte jomfruer, begravelser og fester og om inkaernes retspleje og regering.

Guaman Poma går derefter videre til spaniernes ankomst. Hele erobringshistorien og en lang beretning om det spanske styre gengiver for første gang de peruvianske indianeres egen oplevelse af situationen. Guaman Poma er – skønt velintegreret (må man vel kalde ham) – stærkt kritisk over for spaniernes behandling af landets oprindelige indbyggere. Indianerne bliver tvangsudskevet til arbejde, de bliver frataget deres jord, og den hastige tilvækst af mestitser truer deres overlevelse. Det var tilfældet, fordi de arbejdsforpligtelser, spanierne pålagde indianerne, kun ramte de indianere, der levede i de traditionelle samfund. Mestitserne, som var resultatet af seksuelle forbindelser mellem indianere og spaniere, var ikke underlagt de samme krav, der så kom til at hvile endnu tungere på de andre.

Guaman Poma var kristen og virkede

blandt andet som kirkeværge – et betydningsfuldt hverv i det gennemkatolske spanske samfund og ét af de højeste, en indfødt peruvianer kunne håbe på, men var på ingen måde ukritisk over for den katolske kirke. Han kritiserer kirken, embedsmændene og mineejerne under ét for at være enige om at udnytte indianerne. Han anklager kirken og især de menige præster for ikke at beskytte indianerne mod overgreb – ja for at være blandt dem, der behandler dem hårdest. Bogen slutter af med en appel til den spanske konge om at tage hensyn og værge om indianerne.

Det vides ikke, om skriftet nogen sinde nåede frem til kongen. Guaman Poma beretter i bogen om sin rejse til Lima for at aflevere den til rette vedkommende. Men det vides ikke, hvem han afleverede den til. I selve bogen er der en åben plads til at indskrive navnet på, men denne linje er aldrig blevet udfyldt. Faktisk ved man ikke andet end, hvad man kan regne ud – ud fra ydre omstændigheder og andre sammenfald. For eksempel er der tydelige ligheder mellem Guaman Pomas bog og en senere peruviansk historie skrevet af en franciscaner-munk, der opholdt sig ved vicekongens hof i Lima, da Guaman Poma afleverede sit manuskript. Specielt beretningen om de fire riger, der eksisterede forud for inkaernes erobring er et træk, som Guaman Poma er ophavet til. Det er altså et stort og omfattende værk, der giver et omfattende indblik i de indianske elitors holdninger til de spanske erobrere, deres opfattelse af det oprindelige samfund og – ikke mindst – deres strategier for at begå sig under de ny vilkår.

På én eller anden måde er bogen kommet til Europa. Den er blevet opfattet som en sjælden kostbarhed, hvilket fremgår af spor af en tidlig fornem indbinding. På et ukendt tidspunkt er den blevet erhvervet af en dansker, sandsynligvis en adelsmand på rejse i Spanien og bragt til København. Den er muligvis indgået i Det kongelige Biblioteks samlinger allerede i 1600-tallet. Der var flere danske bogsamlere med sær-

lig interesse for spansk litteratur i den pågældende periode, og hvem som helst af dem kan have anskaffet bogen og bragt den til Danmark. Det kongelige Bibliotek har en meget fin samling af gamle spanske tekster – særligt omkring den spanske inkvisition. De mange tegninger i Guaman Pomas manuskript har gjort den interessant for samlere, og det har været med til at sikre dens beståen.

I dag ligger Guaman Pomas bog stadig på Det kongelige Bibliotek. Midt i 1800-tallet blev den indbundet i bibliotekets standardindbinding mærket med Frederik VII's monogram. Men tiden har været hård ved papiret, som er blevet angrebet af syren i det anvendte blæk, og som så mange andre gamle manuskripter truer den med at falde fra hinanden i små flager ved brug. Der er derfor strenge klausuler på anvendelsen af bogen. Det er så at sige umuligt at komme til at se den, og den må heller ikke udstilles.

Det var forfatterens udtalte forhåbning, at hans skrift ville blive udgivet, så indianernes problemer ville blive kendt. Det skete først flere hundrede år efter hans død. Den første faksimile-udgave af hele bogen udkom i Paris i 1936, men den fotografiske gengivelse af billeder og tekst var langt fra på højde med originalen.

I maj 1997 kom manuskriptet på UNESCOs liste "Memory of the World", som opregner historiske dokumenter af umistelig værdi. Her deler den plads med danske dokumenter som Kierkegaard-arkivet, Angers-fragmentet og Dalby-bogen. I UNESCOs dokumentation fra samme år fremgår den dramatiske situation for håndskriftet tydeligt: „Manuskriptet er i meget dårlig stand. Det trænger til en gennemgående restaurering, men der eksisterer endnu ikke en velegnet metode. Inka-kronikens fysiske tilstand medfører, at enhver form for anvendelse eller udstilling er udelukket. Manuskriptet er blevet sikkerhedsfilmet og der er blevet udgivet en facsimile udgave. Det overvejes at gennemføre en digitalisering.“

Allerede året efter påbegyndtes forarbej-

derne til digitaliseringen af inka-krøniken. Disse var i sig selv nyttige, for de medførte digitalisering af en lang række andre vigtige dokumenter, der nu kan ses på Det kongelige Biblioteks hjemmeside. Da man var sikker på at beherske teknikken, blev det besluttet at tage fat på Guaman Pomas krønike, og i maj 2001 blev adgangen til manuskriptet åbnet på internettet.

Net-udgaven af krøniken rummer først og fremmest hele teksten og alle billederne fra det originale manuskript. Teksten er i så stort format, at den kan læses uden besvær, og billederne kan ses i to størrelser. Der er flere registre på både engelsk og spansk, dels en komplet fortegning over kapiteloverskrifter, dels en liste over samtlige tegninger – begge med links, som gør det let og hurtigt at finde rundt i dokumentet. Desuden er der indlagt en ordbog over indianske termer anvendt i teksten. Den er sammenstukket af flere svært tilgængelige ordbøger over de forskellige dialekter, som Guaman Poma indimellem benyttede sig af. Der er også et index, der henviser til sidetal for omtalen af personer, steder og etniske grupper. Den bibelske kong David er således omtalt 6 gange, mens der er talrige henvisninger til alle kongerne i den peruvianske kongerække. Det er nyttige redskaber, men lidt langsommelige at benytte sig af, da den eneste måde er at bladre sig frem, side for side, gennem både index og ordbog.

Endelig er der gjort plads til et essay – ligeledes både på spansk og engelsk – af den nok mest fremstående Guaman Poma-forsker på verdensplan, Rolena Adorno fra Yale University. Hun har beskæftiget sig med dette manuskript i over 20 år og har i høj grad bidraget til at udvide kendskabet til både skriftet og dets forfatter. Rolena Adorno er en af de få, der har fået tilladelse til at arbejde med selve det gamle håndskrift. I 1977 gennemførte hun en afskrift af samtlige 1200 sider, og denne afskrift har siden dannet grundlag for den seneste, moderne bogudgave af dokumentet.

Rolena Adorno har været konsulent på

netudgaven og har bidraget med størstedelen af det supplerende materiale – index og lignende. Hendes essay opsummerer kendskabet til forfatterens liv og bogens skæbne. Ud over på nettet kan dette essay også læses – sammen med et udvalg af billeder – i en lille bog udgivet af Museum Tusulanum for at markere websidens start. Udgivelsen er desuden ledsaget af en dias-udgave af samtlige tegninger, ligesom hele værket planlægges udsendt som CD-Rom. Web-siden opdateres desuden stadig. I starten af det ny år udvides den således med en ny, stor artikel af Rolena Adorno og yderligere dokumentation omkring Guaman Pomas liv og bedrifter.

Det lyder måske voldsomt at lade åbningen af en hjemmeside være udgangspunkt for stor festivitas – bogudgivelser, foredrag, plakat – og genstand for en uddybende anmeldelse. Men denne hjemmeside kan meget let vise sig at blive springbræt for en helt ny og frodig forskning i håndskriftet – nu uden restriktioner og uden fare for at slide for meget på det. Den vil gøre det muligt for studerende i Peru at læse et af de vigtigste skrifter i deres tidlige historie – ikke længere i en halvårlig facsimile-udgave – men i en udgave, der i mange henseender tillader en klarere vurdering af teksten end originalen. Rolena Adorno skriver i sit essay:

„Det bemærkelsesværdige ved den digitale on-line udgave er, at dens detailopløsning er tydeligere end selve manuskriptet. Efter selv at have gennemgået det oprindelige manuskript side for side under forberedelsen af den mexicanske udgave fra 1980 kan jeg garantere, at detaljer, der ikke kan ses med det blotte øje eller selv ved ultraviolet lys, fremgår til en vis grad eller endda fuldstændigt klart af den ny digitaliserede udgave. Samtidig er dog visse områder, der hidtil har set håbløst utydelige ud nu bekræftet som uigenkaldeligt tabt.“

Forfatterens rejse til Lima for at aflevere sit manuskript til kongens repræsentant. Han er ledsaget af sin søn Don Francisco de Ayala.

1105
1093

CAMINA EL AVTOR

a cabo

Det er jo næsten for godt til at være sandt: En reproduktion, der er bedre end originalen! Det kan også først og fremmest lade sig gøre, fordi der ved optagelserne fra den originale bog kan anvendes en væsentligt stærkere og differentieret lyssætning end ved bordet i læsesalen. Det vil sige, at den ny, digitaliserede udgave af det gamle inka-håndskrift på én gang muliggør adgangen til skriftet for mange, som hidtil ikke har kunnet konsultere det – uden at de behøver at rejse til Danmark for at gøre det; det tjener også til bedre bevaring af håndskriftet, der nu kan konsulteres uden at det slider på det skrøbelige papir. Det er blevet lettere at søge i håndskriftet; og endelig er den digitaliserede version altså lettere at tyde end originalen.

Det kgl. Biblioteks inka-håndskrift er kun ét eksempel blandt stadig flere på, at internettet er ved at ændre forskningsprocessen blandt historikere, i hvert fald hvad litteratur-søgning angår. I de kurser, som alle historiestuderende har gennemgået i tidens løb, er der blevet lagt stor vægt på at lære de bibliografiske standardværker at kende inden for hver enkelt periode og geografisk område, og fra dette udgangspunkt gradvist skyde sig ind på den specifikke litteratur, der var relevant for det emne, man ønskede at studere. Efter at have fundet frem til en række bøger, som ud fra titlen kunnes skønnes at være af interesse kom den minutiøse gennemgang af litteraturlisterne på jagt efter flere titler. Endelig fulgte den langsommelige proces med at søge de mest indlysende tidsskrifter igennem for at finde frem til relevante artikler og anmeldelser af bøger, der var så ny, at der endnu ikke kunne findes henvisninger til dem i de eksisterende bøger, jo, det var en landsommelig procedure, og mange er de studerende – og forskere – der i tidens løb har nøjedes med, hvad der umiddelbart kunne findes på det nærmeste forskningsbiblioteks hylder.

Internettet har gjort det lettere at søge efter litteratur på et bredere grundlag. Mange er de bibliotekskataloger – i Danmark og udlandet – man i dag kan konsult-

ere fra sit skrivebord. Det er selvfølgelig især vigtigt, når man beskæftiger sig med emner uden for den snævre Danmarkshistorie. For Latinamerikas vedkommende eksisterer den ekstra fordel, at samtlige bind af den vigtigste bibliografi over latinamerikansk historie og samfundsforhold nu kan konsulteres direkte på nettet. Det er *Handbook of Latin American Studies (HLAS)*, som udgives af Library of Congress' Hispanic Reading-Room. HLAS er udkommet hvert år siden 1935 og står i papirversionen på de vigtigste forskningsbiblioteker. Men på Det kgl. Bibliotek er den for eksempel ikke komplet – der er store huller i de ældre årgange. I netversionen er håndbogen komplet og desuden er den søgbar, hvilket indebærer et langt hurtigere og mere effektivt søgeforsøg, end hvis man skal konsultere registre og tage håndskrevne noter for alle årgangene.

Det digitale bibliotek vinder også frem. For igen at gribe til et internationalt eksempel vil jeg nævne *Making of America*-projektet. Det er et bibliotek på internettet, som for tiden rummer omkring 9.000 bind amerikansk litteratur fra det 19. århundredes sidste årtier, som kan konsulteres på skærmen, downloades og printes ud. Desuden godt og vel 100.000 avisartikler fra samme periode. Det er i det store hele bøger og artikler, som det ville være umuligt at fremskaffe uden for USA, men som med internetadgang kan konsulteres næsten hvor som helst. Også her er det muligt at søge i teksterne, og det gør naturligvis arbejdet endnu lettere at gennemføre. Tyngdepunktet i samlingen ligger inden for områder som uddannelse, psykologi, sociologi, teknologihistorie og USA's historie fra Borgerkrigen og frem til ca. år 1900.

Med netudgaven af Guaman Pomas inka-kronike har Det kgl. Bibliotek sat sig selv på verdenskortet på en helt ny måde. Det er et væsentligt skridt, som vil tiltrække mange besøgende. Ikke kun peruvianere på spor af den tabte fortid, men også almindeligt historisk og kunsthistorisk interesserede personer vil sætte pris på denne udgivelse.

Birgitte Holten

Kildebegrebet til debat

Af Jan Pedersen, lektor, ph.d., Institut for Historie, Københavns Universitet.

Carsten Tage Nielsen & Mads Mordhorst (red.): *Fortidens spor, nutidens øjne – kildebegrebet til debat*, Roskilde Universitetsforlag 2001, 252 s., 198 kr

De 9 artikler i denne bog blev oprindeligt præsenteret på et seminar i foråret 2000, der blev afholdt af Netværk for Historieteori og Historiografi. Som ofte ved udgivelse af seminarpapirer er bidragenes kvalitet og relevans noget svingende, men overordnet må man være tilfreds med udgivelsen. Bogen giver et indtryk af hvad der rører sig i den aktuelle teoretiske fagdebat. Adskillige af bidragene er oven i købet interessante og læseværdige.

Der er ikke her plads til at omtale dem alle. De to første, af Cecilia Trenter og Palle O. Christiansen, bygger i alt væsentligt på større, afsluttede arbejder. Cecilia Trenters handler om historiefagets kognitive udvikling 1965-1990, med anmeldelserne i de skandinaviske hovedtidsskrifter som kilde. Palle O. Christiansen skriver om kulturhistoriens lange vej til anerkendelse som et af fagets centrale felter. Det er udmærkede bidrag, som tillader en hurtig tilegnelse af hovedindholdet af de nævnte større arbejder.

Som nummer tre følger samlingens mest underholdende og humoristiske bidrag. Det er veteranen (selv leger han med udtrykket "en skrantende krigsinvalid") Helge Paludan der tilbageskuende argumenterer for at det funktionelle kildebegreb blev udviklet i Århus, med Troels Fink og senere H.P. Clausen som pionerne. I København var Poul Bagge en velvillig tilskuer til nyudviklingen. Paludans rids er krydret med anekdotiske detaljer som utvivlsomt vil være til glæde for eftertidens institutions- og lærdomshistorikere. Men ikke kun de narrative komponenter, også bidragets diskursive aspekt er interessant. Teksten rummer en særlig stemning, en 'Aarhus-feeling': Forfatteren fremstiller småpralende, men også selvironisk sit institut som den kvikke lillebror i familien.

Den næste to bidrag, af Dorthe Gert Simonsen og Jan Ifversen, udgør bogens kerne, både i kraft af deres relevans for problemstillingen og den høje kvalitet af indholdet. Jan Ifversen synes at repræsentere det standpunkt at det funktionelle kildebegreb stadig er både teoretisk og

operationelt gangbart. Han tager udgangspunkt i to kendte problemstillinger. Den ene er skellet mellem på den ene side hvad man 'ved' om fortiden (i form af kendsgerninger udledt af bevarede fysiske og tekstuelle artefakter = kilder), på den anden side de narrativt og teoretisk formede tolkninger som historikeren konstruerer med den faktuelle viden som materiale. Dette skel lå til grund for den kendte er-slevske modstilling mellem historieforskning og historieskrivning. Alternativt kan man betone den konstruktive del af forskningsprocessen. Her er det ikke kendsgerningerne, men tolkningen der har primat. Det ligger dog ikke i denne tilgang at historieskrivning er fiktion, tværtimod skal den ud over at være sammenhængende og meningsfuld både underbygges og kunne kritiseres ved mobilisering af det datamateriale der kan udledes af kilderne. Forskellen ligger mere i om den kollektive erkendelsesudvikling har en kumulativ karakter (positivisme) eller former sig som en diskuterende kredsen om typiske tankefigurer, kompositions-mønstre, argumenter og holdninger (sproglig vending).

Det andet udgangsproblem er skellet mellem levn og beretning. Selv sporene af non-verbal aktivitet, f.eks. forbrugsgoder eller bygningsværker, ofte rummer et kommunikativt aspekt, dvs. 'fortæller en historie' som man kan vælge at opfatte som mere eller mindre troværdig. Samtidig fortæller artefakterne, betragtet under den gængse levnssynsvinkel, noget om ophavs-situationen og de mennesker og aktiviteter der har været knyttet til dem. En sammenblanding af de to aspekter er svær at undgå eftersom opfattelsen af ophavspersonerne og deres aktivitet ikke kan undgå at blive påvirket af om kommunikationens budskab opfattes som troværdigt og rimeligt eller som det modsatte. En PH-lampe kan både signalere 'kvalitet og fornuft' og 'prætentiøs småborgerlighed'. Ingen af delene behøver være forkert, men forståelsen af lampen som praktisk brugsgenstand i det 20. århundredes samfund vil være afhængig af om historikeren opfatter dens æstetiske signalværdi overvejende i den ene eller den anden retning.

Et lignende forhold kan optræde ved analyse af almindelige talehandlinger, dvs. kommunikation i form af tale og skrift. Helge Paludans ovennævnte indlæg om det funktionelle kilde-

begrebs århusianske rødder kan f.eks. som beretning vurderes forskelligt alt efter hvordan man udlægger brugen af den ironiske form. Denne tilhører ikke entydigt enten den beretende eller den levnmæssige side af (kilde-)teksten.

Med udgangspunkt i de to traditionelle problemkomplekser giver Jan Ifversen en glimrende og skarpsindig oversigt over en række af debattens vigtige aktører og deres argumenter. Han slutter med at fremhæve at den nødvendige opmærksomhed på form og stil og historiens konstruktivistiske side ikke ændrer ved at kilde-data i traditionel forstand er det materiale historikeren bygger af, og uden hvilket hans eller hendes aktivitet ville blive umulig at retfærdiggøre. Det er ikke nogen stærk konklusion, men når man tager emnets bredde og artiklens oversigtlige karakter i betragtning, kan det vel ikke være anderledes. Bidraget har, hvilket forfatteren selv gør opmærksom på i en note, i næsten samme version været trykt i *Den Jyske Historiker* nr. 88.

Dorthe Gert Simonsen går modsat Jan Ifversen langt i retning af at problematisere det funktionelle kildebegreb. Hun betragter det ikke ligefrem som en vranglærdom, men mener det bygger på erkendelsesteoretiske forudsætninger som den sproglige vending har givet al mulig anledning til at revidere. Udgangspunktet er Kristian Erslev og hans efterfølgeres implicite skelnen mellem en 'egentlig' fortidig virkelighed og den subjektive erkendelse af denne. Erslev betragtede, udtrykt i en allegori som til dels står for anmelderens regning, kilderne som en slags TV-apparat der med den rette tuning (kildekritikken) kunne vise en fortidig virkelighed der ganske vist var virtuel, men ikke af den grund mindre sand og entydig. Der var på Erslevs tid kun ét program i luften. Forskellen til det funktionelle kildebegreb der slog igennem i anden halvdel af det 20. århundrede, var at der blev flere programmer at vælge imellem. Man kunne have forskellige, hver for sig legitime erkendelsesinteresser, og der blev derfor åbnet for flere kanaler og måder at justere det virtuelle vindue til 'virkeligheden' på. Men ellers var alt ved det gamle.

Dorthe Gert Simonsen gør nu opmærksom på at vi efter den sproglige vending burde være klar over at denne model ikke holder stik. I den verden vi lever i, er der ikke noget skel mellem fjernsynet og virkeligheden, mellem den kommunikative og erkendelsesmæssige subjektivitet på den ene side og en 'autentisk' verden på den

anden. For også de fortidige handlinger og aktørernes egen forståelse af disse, både når det gjaldt deres indre selv og deres miljø, eksisterede i og gennem et tegnsystems udmøntning i talehandling, og det er levn af dette, ikke af noget som helst andet, vi finder i kilderne.

Der ligger en væsentlig pointe her, og Dorthe Gert Simonsen får den formuleret på en både frisk og stringent måde. Men udredningen stopper brat. Forfatteren foreslår som alternativ til den traditionelle kildekritik (som altså omfatter både Erslev og det funktionelle kildebegreb) en såkaldt 'tegnets analytik' som imidlertid ikke bliver nøjere specificeret. Flere mulige perspektiver åbner sig, bl.a. den såkaldte *New Historicism*, en nyere litteraturvidenskabelig skole Dorthe Gert Simonsen i andre offentlige sammenhænge eksplicit har bekendt sig som tilhænger af. Teorien skal ikke diskuteres på denne knappe plads, men man kan nok tillade sig at luften en mistanke om at en meget stærk fokusering på samfundets semiotiske cirkulationssystem i sig bærer en ny autenticitetsslængsel, et sentimentalt ønske om 'ægte', analog overensstemmelse mellem udsagnet og dettes genstand.

Efter anmelderens opfattelse består den sproglige vendings frisættende potentiale tværtimod i at man med fred i sindet kan holde op med at længes efter ophævelse af konflikt mellem viden og verden. Man behøver ikke længere søge efter et definitivt enhedssystem, 'den rigtige metode', men kan tillade sig at forske og fremstille på mange måder når blot det man udtrykker (det være sig i en teori, en model eller et narrativt forløb), opfylder to krav: Det skal for det første være logisk, meningsfuldt og relevant; og det skal for det andet lade sig understøtte og/eller kunne kritiseres empirisk ved hjælp af de teknikker - tekstkritiske, statistiske eller andre - som nu en gang er til rådighed i forskningsmiljøet. Selv den allermest traditionelle, filosofisk naive kildekritik er ok, hvis blot den praktiseres på en måde der passer til en relevant kognitiv målsætning.

Der er med den sproglige vending sket en styrkelse af det kritiske, meta-faglige apparat, men ellers er vi tilbage ved historie som vi kender det: en mere eller mindre vellykket blanding af samfundsteori, dataindsamling, tekstkritik, narrativ repræsentation osv. Debatten om kildebegrebet og lignende emner laver ikke umiddelbart om på faget, men den gør os i stand til lidt bedre at orientere os i dets verden. Med dette sigte kan bogen trygt anbefales.

Jan Pedersen

Himlens vilje?

Af Ittai Gradel, adjunkt, Institut for Historie, Københavns Universitet.

Robin Lorsch Wildfang & Jacob Isager (red.), *Divination and Portents in the Roman World. Odense University Classical Studies vol. 21. Odense University Press 2000. 79 s., pris: 125 kr.*

Nærværende lille bog publicerer fem foredrag holdt på et seminar i Odense i maj 1998. Seminarets emne var varsler og spådomskunst i antikkens Rom, et aspekt af den førkristne religionshistorie, som det volder moderne iagttagere, med vore helt 'forkerte' mentale forudsætninger, store problemer at forstå.

Prækristen religion og den dermed forbundne mentalitet i antikken er notorisk vanskelig at forstå. Det gælder blandt andet udgangspunktet, hvor der hersker betydelig usikkerhed og forskelle med hensyn til, hvad vi - og de antikke - overhovedet forstod ved religion. Det er jo ganske vist et låneord fra latin, men i sin nuværende betydning og konnotationer er det en kristen 'opfindelse', udviklet i 300-tallet e. Kr. til at karakterisere én eneste religiøs retning: religio Christiana. Det gør begrebet notorisk bøvlet at anvende i andre kulturelle kontekster end en vestlig, kristent påvirket. Man kan såmænd godt argumentere for, at 'religion' findes i alle menneskelige samfund (skønt religionsforskere ikke er enige om en definition af begrebet). Det virkelige problem er snarere, om ikke en kategori, der tvinges til at rumme så mange og så forskelligartede kulturelle fænomener ikke er mere en ulempe end en fordel som analytisk redskab. Kategorien er i sig selv kristianiserende, men uanset hvad man måtte mene om den som videnskabeligt værktøj, er den så indgroet, at vi ikke kan slippe for den. Vi må bare prøve at få det bedst mulige ud af den. Bogens anlæg er sympatisk: den taler ikke om den uhåndterlige størrelse 'religion', men snævrere og mere konkret om et aspekt heraf, nemlig varsler, tegn, meddelelser, kommunikation fra guderne - eller i det mindste en anden verden - til mennesker på dette jordiske niveau. Den tager fænomenet befriende bredt og udogmatisk: tre af artiklerne behandler romerske varsler i normal forstand, men to behandler romerske drømme (med og uden varsler), hvad der giver en ganske interessant kontekst. Men skønt kun

en lille del af antik 'religion', er det et velvalgt hjørne at tage udgangspunkt i: problemerne og diskussionerne har langt mere generel relevans for spørgsmålet om antik 'religion', end man måske kunne tro. Og apropos, så er netop trosbegrebet, der er centralt i kristen dogmatik, et af de helt grundlæggende problemer, man metodisk kommer til at forholde sig til. Behøver man at 'tro' på religiøse fænomener for at tage dem alvorligt? I vestlig, kristent åvirket kontekst er elitesvaret et ja. Romerske aristokrater 'troede' tit ikke rigtig på, at varsler blev sendt fra guderne snarere end at være mekaniske fænomener uden forbindelse til verdens gang iøvrigt. Men på Ciceros tid, 1. århundrede f. Kr., betød det ikke, at romerske aristokrater med denne opfattelse drog den konsekvens, vi umiddelbart forventer, at man så skulle afskaffe det traditionelle varselsvæsen. Med udgangspunkt netop i Cicero - det oldtidsmenneske, vi gennem kilderne kender bedst - behandler Susanne William Rasmussen spørgsmålet om romersk 'rationalitet' og 'tro' med hensyn til varsler. Cicero har ofte været opfattet nærmest som rationalist i moderne forstand, og dermed en hykler, fordi han benyttede sig af og deltog i et religiøst system - inklusive dets varsler - han således ikke rigtig 'troede' på. Problemstillingen er kristianiserende, modernistisk og misforstået, som forfatteren argumenterer for (og anmelderen er ganske enig). Artiklen behandler således spørgsmålet om forholdet mellem personlig, 'indvendig' tro og 'udvendig handling', hvor moderne iagttagere forventer, ja kræver, en konsekvens eller direkte forbindelse. Problemstillingen er helt central og metodisk væsentlig, uanset om man interesserer sig for det romerske varselsvæsens tekniske detaljer. Forfatteren, der er religionssociolog, har fornylig fået antaget en disputats om emnet til forsvaret, og jeg imødeser værket med spænding.

Gwyn Morgans artikel om varsler i Tacitus' *Historiae* I-III er en mere snæver, men dygtig og underholdende, kildediskussion, der især henvender sig til folk, der har interesse for romersk historie. Dernæst behandler Robin Wildfang en gruppe drømme, der varslede den senere kejser Augustus' fremtidige (? her er det nok legitimt at tvivle...) storhed, før han blev stor. Sådanne varselsdrømme havde, hævdedes det,

Augustus' mor før hans fødsel, samt romerske aristokrater (Lutatius Catulus og Cicero), da han var en lille dreng. Forfatteren redegør for historierne litterære kontekst og legitimerende funktion i den mytologi, der voksede op omkring kejser Augustus i hans levetid. I den næste artikel præsenterer Hanne Lavér Hansen (der er min kone: hermed er anklager for inhabilitet foregrebet) den eneste håndbog i drømme, deres betydning, typologi, årsager og mening, vi har bevaret fra antikken; Artemidorus' 'Drømmeleksikon' fra 100-tallet e. Kr. Værket er en spændende og ofte forbløffende kilde til antik mentalitetshistorie. Det har, ufortjent, været ret overset i dette århundrede, fortrængt af Freud (der iøvrigt satte Artemidorus endog meget højt) og hans mere 'videnskabelige' drømmeforskning. Men Artemidorus har i de senere år fået en renaissance, og ikke bare i akademiske kredse; i en boghandel i England stødte jeg og fruén således på et drømmekatalog, hvor man kunne slå op alfabetisk, hvad det nys drømte nu skulle betyde: det var ganske alvorligt ment, og - uden at nævne kilden - i vid udstrækning hentet direkte fra Artemidorus; der var således drømme om at blive korsfæstet og om gladiatorer, nok lidt atypisk nuomstunder.... Den fornyede interesse er kommet i takt med, at Freuds teorier og deres påståede videnskabelighed er blevet mødt med stigende skepsis i de senere år. Artiklen giver en letlæst og appetitlig præsentation

af et spændende værk, der ellers kan være vanskeligt tilgængeligt. Forfatteren kritiserer desuden forskere, der har afvist værket som et rent skrivebordsprojekt, tilsyneladende ud fra en noget sippet idé om, at de antikke dog ikke kan have drømt sådanne sager. Mest kendt er - naturligvis - afdelingen om seksuelle drømme (og hvorfor nu det?: hvem er det egentlig, der har en snavs tankegang): hvad betyder det at drømme om at have sex med sine forældre, babyer, dyr etc? For ikke at tale om at drømme om at have tre penisser (tolkningen heraf er forøvrigt uhyre oplysende i socialhistorisk henseende).

Sluttelig vender Robin Wildfang tilbage med en behandling af en bestemt type varsler: betydningen af lynnedslag på familiegraven. Hun rekonstruerer med grundig kildeanalyse det romerske klassifikationssystem for forskellige typer af lynnedslag (ja, det var en hel videnskab...). For den genuint nysgerrige vil der være noget at hente i denne bog, også for læsere, der ikke er specielt antikkundige eller -interesserede; især Rasmussens og Hansens artikler er givtige for den henholdsvis metodisk og mentalitetshistorisk interesserede, uanset periodisk kæphest, mens de øvrige artikler i højere grad er henvendt til et antiks specifikt publikum.

Bogen kan varmt anbefales den seriøse læser.

Ittai Gradel

Roskildes middelalderhistorie i nyt perspektiv

Af Karsten Gabrielsen, cand. phil., arkivar ved Landsarkivet for Sjælland m.m.

Tom Christensen og Michael Andersen (red.): *Civitas Roscald – fra byens begyndelse. Roskilde Museums Forlag 2000. 272 s., ill., 230 kr.*

Ab urbe condita – Fra Byens Grundlæggelse – var udgangspunktet i den antikke romerske tidsregning. Arkæologerne og historikerne i Roskilde vil med denne bog både fremlægge resultaterne af de overvældende frugtbare udgravninger og undersøgelser i byen igennem de senere år og sætte dem ind i en større forståelsesramme – dansk, skandinavisk og europæisk. Og dermed er Roskilde en af de danske byer, hvis middelalderlige udvikling er blevet grundigst belyst i de senere år. Roskilde var blandt de udvalgte byer i Projekt Middelalderbyen (omkring 1980), i 1992 kom middela-

derbindet af den nye Roskildehistorie – og nu kan billedet igen opdateres.

Bogen er i ennemæssig henseende nærmest delt over på midten. De første fire artikler har et bredere, mere analytisk indhold, hvorefter de fire sidste koncentrerer sig om enkelte lokaliteter og publikationen af de her foretagne udgravninger. Tom Christensens indledende artikel, *Civitas Roscald*, placerer eksplicit Roskildes *civitas*-betegnelse i den europæiske sammenhæng, med udgangspunkt i den vesteuropæiske byudvikling fra romertid til vikingetid. Artiklen viser, at der kan være behov for en uddybende diskussion om de danske byers opståen – en diskussion, der må føres også på baggrund af de debatter, der føres uden for landets grænser.

Michael Andersens artikel om Roskildes middelalderlige stadsret er velgørende i sin kulturhistoriske tilgang til et emne, der oftest er blevet behandlet i retshistorisk belysning. Andersen vurderer de konkrete virkninger af stadsrettens eksistens i byens liv. Hanne Dahlerup Kochs omfattende redegørelse for Roskildes offentlige rum i middelalderen rummer blandt andet en grundlæggende analyse af gadenettets opståen og udvikling. De mange små undersøgelser gennem årene er blevet sammenfattet til et grundigt overblik, hvor den arkæologiske kontrol af de historisk-topografiske resultater viser betydningen af at arbejde med såvel det arkæologiske som det arkivalske stof. Konstateringen af en række sekundære gaders eftermiddelalderlige opkomst er i det topografiske perspektiv en væsentlig gevinst. Fundene fra de mange undersøgelser i gadeforløbene har også givet mulighed for at se på gadelinier og -skel, konstruktion, funktion og vedligeholdelse, kulturlagstilvæksten og dens uundgåelige årsager, møddinger og latriner. Der er grund til at nævne, at resultaterne fra Roskildes middelalderlige gader allerede nu kan sammenlignes med resultater fra otte andre danske middelalderbyer i Hanne Dahlerup Kochs artikel i *Kuml* 2000, Middelalderens gader (p. 239-305). Ånden fra Projekt Middelalderbyen lever heldigvis stadig videre.

Undersøgelserne af Roskildes middelalderlige gader kunne sagtens stå alene – og burde måske også have gjort det. For som om det ikke var nok, rummer artiklen også resultaterne af undersøgelser af torv, middelalderligt rådhus samt af kirkerne Skt. Mikkel og Skt. Laurentius, og det kan sagtens være, at resultaterne af disse undersøgelser nærmest glemmes i forhold til den fyldige undersøgelse af gadenettet.

Den indsigt i dagliglivets handlinger og i de funktioner, som kan spores på de enkelte udgravningssteder, og som arkæobotanikken efterhånden er i stand til at give os, er blevet et overordentligt værdifuldt bidrag til tolkningerne i de enkelte arkæologiske undersøgelser. David Robinsons artikel om lokumskasser og affaldslag i Roskilde viser, i hvor høj grad de arkæobotaniske undersøgelser er i stand til at nuancere de stratigrafiske analyser (dvs. analyser af de forskellige jordlag) og derved forfine tolkningerne yderligere. Såvel menneskers som dyrs kostvaner kan spores i de enkelte lag og bringe os tættere på det middelalderlige samfund.

De fire artikler i bogens anden del omhandler udgravningen af en stormandsgård ved Skt.

Jørgensbjerg kirke (præsenteret af Michael Andersen og Åse Højlund Nielsen), undersøgelser omkring Vindeboder – Roskildes tidlige havnekvarter (af Jens Ulriksen), en geologisk undersøgelse af et vandløb fra vikingetid og middelalder ved Skt. Ibsvej (ved Claus Malmros), samt en større præsentation af udgravningerne af de ni vikingetids- og middelalder-skibe, der blev fundet ved udgravningerne til Museumsøen ved Vikingeskibsmuseet (ved Jan Bill, Morten Gøtche og Anne Marie Myrhøj). Hver for sig beskæftiger artiklerne sig med vigtige problemstillinger, og hver især handler de ikke blot om de enkelte anlæg, men også om udviklingen på de forskellige lokaliteter. Det kunne måske have været meningsfuldt at udskille Hanne Dahlerup Kochs undersøgelser af rådhus og kirker og placere dem i bogens anden halvdel, hvor de kunne komme bedre til deres individuelle ret.

De enkelte artikler skal ikke kommenteres nærmere; det skal blot konstateres, at de alle giver et grundigt indblik i såvel de arkæologiske undersøgelser som i de overvejelser, som resultaterne har givet anledning til. Og tillige bliver der taget stilling til uløste problemer i byens topografi i relation til de enkelte lokaliteter – som når vi ikke alene hører om stormandsgården på Skt. Jørgensbjerg, men også får overvejelserne omkring den senere Sankt Jørgensgårds placering ud fra de nu tilgængelige data. Jens Ulriksens kapitel om Vindeboder rummer også en behandling af Roskilde som havneby og af søfarten som oprindelsesmyte for Roskilde. Effektiviteten i Skuldelevspærringen behandles sammen med de strømforhold, der har været herskende ved byens anløbspladser – dette leder lige over til behandlingen af årsagerne til, at så mange vrage fandtes på et så begrænset område ved Museumsøen. Vikingeskibsmuseets Skib 2, der er bygget o. 1185, kunne erkendes som forlist under en storm – og forfatterne til artiklen om Roskildeskibene er ikke i tvivl om, at der er blevet bandet fælt på skånsk i den anledning!

Det er en fornøjelse at møde en publikation som denne, som udover at give en hurtig offentliggørelse af spændende nyfund også er i stand til at trække lange linier og tematisere stoffet, så det bliver tilgængeligt for andre end fagfolk, og som samtidig spiller op til nytolkninger og straks lægger an til de mange nye spørgsmål, som resultaterne giver anledning til.

Middelalderens Ribe

Af Karsten Gabrielsen, cand.phil., arkivar ved Landsarkivet for Sjælland m.m.

Per Kristian Madsen (red.): *Middelalderkeramik fra Ribe. Byarkæologiske undersøgelser 1980-87. Den antikvariske samlings skrifterække bind 2. Jysk arkæologisk Selskab, Moesgård 1999. Pris 220 kr.*

Middelalderåret 1999 medførte en voldsom vækst i udgivelserne om middelalderlige emner. For middelalderarkæologien lykkedes det heldigvis også at få samlet op på en lang række af de mange udgravninger, som ellers ikke havde været muligt at skaffe tid eller penge til at publicere. I dette tilfælde drejer det sig om en række udgravninger i Ribe, hvoraf de første stammer fra de år, hvor *Projekt Middelalderbyen* gav nyt liv til udforskningen af de danske byer. Desværre betyder den sene udgivelse også, at manuskriptet til denne bog ikke er ført up to date. Det var forventet udgivet som to artikler i *Jysk Arkæologisk Selskabs årbog KUML* allerede i 1985 og 1989. Dette skete imidlertid ikke. Resultaterne er nu udgivet i en version, hvor de eneste arbejder, der er med fra 1990'erne, er med få undtagelser redaktøren Per Kristian Madsens egne. Et af de steder, hvor man bliver hæmmet af mangelen på systematisk opdatering af manuskriptet, er, når man prøver at jævnføre fremlæggelsen af de to første udgravninger med omtalen i Ingrid Niensens *Middelalderbyen Ribe* (1985), der fremlagde resultatet af *Projekt Middelalderbyen's* anstrengelser: Den antikvariske Samling i Ribe er tilsyneladende i mellemtiden gået over til et andet journalnummersystem, og en konkordans mellem de to systemer ses ikke.

Udgravningerne fandt primært sted i den vestlige del af Ribe, og her er det højmiddelalderens Ribe, der dukker frem. Bogens titel – der ikke er dækkende for dens indhold (her må man til endertitlen) – hentyder til de store mængder af keramik, som blev resultatet af udgravningerne og som kunne bidrage kraftigt til at give nye informationer om Ribes byudvikling.

Bogen er – som det kan ske, når to artikler bliver til en bog – opdelt i 2 hovedafsnit. Det første beskæftiger sig med 1 udgravning på Riberhus og 6 mindre undersøgelser i den vestlige del af Ribes middelalderby fra årene 1980-1984. Denne del afsluttes af en analyse af keramikens og topografiens udvikling i Ribe fra

midten af 1100-årene og frem til begyndelsen af 1300-tallet. Det andet afsnit beskæftiger sig med en enkelt udgravning ved Korsbrødregård i 1987.

Første del, Middelalderkeramik fra syv udgravninger i Ribe 1980-84 – kronologi, datering og bytopografi, er skrevet af Per Kristian Madsen. Her behandles 7 prøveundersøgelser, heriblandt en undersøgelse på Riberhus Slotsbanke. Målet er i bogen blevet at undersøge keramikens kronologiske udvikling, og at uddrage de generelle træk herfra for at indføje dem i en topografisk og byhistorisk ramme. Det oprindelige mål med udgravningen på Slotsbanken var simpelthen at datere anlægget. Det lykkedes da også at dokumentere anlæg fra slutningen af 1100-tallet. Men det gennemgående træk i alle de følgende udgravningspubliceringer er keramikens udvikling, og de øvrige formål med udgravningerne træder i baggrunden. Men midt i keramikfikseringen kan det stadig ses, at der sker en temmelig kraftig bebyggelsesudvikling i den vestlige del af byen; i Badstuegade støder man på et bulhus, hvis opførelse dendrokronologisk kan sættes til 1179-1180. Dette er kun en af de 9 bebyggelsesfaser, der fandtes på dette sted, hvoraf den første begynder ved midten af 1100-tallet.

Kapitel 4 rummer den undersøgelse af keramikforekomsterne fra de 7 udgravninger, der skal lede til en karakteristik af Ribes middelalderkeramik. Keramikken ligger primært inden for perioden mellem midten af 1100-tallet og kort efter 1300, og sammenligningsgrundlaget bliver keramikken fra Århus og Slesvig. Ribes placering som indfaldsport i Nordsøområdet viser sig her i den store variation i keramiksortimentet og forekomsten af importstykker.

I kapitel 5, Keramik og bytopografi, samles der op på udgravningerne. De tidligste aflejringer i udgravningerne i den vestlige del af Ribe fører tilbage til midten af 1100-tallet. Det er tilfældigvis også omkring dette tidspunkt, at denne bydels sognekirke, Sct. Clemens, omtales første gang. Bebyggelsestætheden synes ganske stor i denne del af byen i 11-1200-tallet. Siden bliver den mere præget af kirkelige institutioner, hvorved bebyggelsestætheden svækkes. Det bliver siden i bydelen omkring domkirken, at tætheden vokser – og siden udvikles byen yderligere mod øst.

Ud fra disse mindre udgravninger kan det således vises, at tyngdepunktet i Ribes middelalderlige byudvikling i løbet af højmiddelalderen flyttes fra vest mod øst. Samtidig vises det, at Riberhus kan føres tilbage til midten af 1100-tallet, og at Ribes horisont også på keramikområdet i høj grad vender mod Nordsøområdet. En opdatering af de centrale kapitler 4 og 5, så de også medtog resultater fra 1990'erne, ville måske dog have peget stærkere på de sammenhænge og ligheder, der findes mellem fundmaterialet i Ribe og Schleswig.

Anden halvdel af bogen, En udgravning ved Korsbrødregård i Ribe, fremstår som en egentlig udgravningspublikation; forskellige medarbejdere behandler forskellige anlæg og fundgrupper. Men der findes her ingen konklusion på gravningen, der kunne videreføre eller komplettere de synteseprægede afsnit i første del. Her kan dog mængden af keramik siges at give legitimitet til bogens titel, idet der i løbet af udgravningen blev fremdraget næsten 24.000 skår.

Udgravningens fund spændte generelt over en periode fra omkring 1200 og frem gennem middelalderen. Omkring 1300 rejses den ældste stenbygning på stedet. Dette resultat er imidlertid ikke nok til at hjælpe til at nå til en nærmere datering af johannitternes ankomst til Ribe, selvom tidspunktet ligger tæt ved den første omtale af en johannitterkommendator i Ribe i 1311. Den største byggeaktivitet kunne spores omkring 1400.

Middelalderkeramik fra Ribe samler publikationen af en række større og mindre udgravninger i Ribe. Det må hilses med tilfredshed, at publikationsefterslæbet således lidt efter lidt bliver indhentet, og at der her er ansatser til nogle af de synteser, der er så vigtige for den videre beskæftigelse med byarkæologien. Derfor kan det virke lidt trist, at syntesen kun i enkelte tilfælde er blevet opdateret med resultater fra de seneste 10 år. Meget er sket i mellemtiden.

Karsten Gabrielsen

Straffe, kristendom og erkendelse

Af Alex Wittendorff, dr. phil., fhv. lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet.

Tyge Krogh: Oplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel. Samleren 2000. 608 s.

Lad os begynde med det væsentligste. Tyge Krogh indleder med at konstatere det velkendte, at der i den behandlede periode – første halvdel af 1700-tallet – fortsat ”foregik et bredere opgør med en magisk omverdensforståelse”. Denne magiske tolkning af verden havde ikke kun hjemme i kirken. Den var indvævet i den juridiske praksis på mange niveauer og prægede også andre dele af samfundslivet. Opgøret med denne magiske forståelsesramme krævede dybtgående ændringer af straffepraktis og de institutioner, der var knyttet hertil. Det var samtidig ændringer, som måtte berøre centrale dele af samfundets og statens selvforståelse. Forfatteren vil beskrive det offentlige korporlige straffesystem og efterspore de forestillinger, som har systemet. ”Undersøgelsen vil argumentere for, at straffesystemet i 1700-tallets første halvdel blev kondenseringspunktet for opgøret med en magisk omverdensforståelse, som havde præget de foregående århundreder. De magiske forestillinger befandt sig i et grænseland mellem

ubevidste forestillinger, religionsudøvelse, videnskabelig erkendelse og politiske holdninger” (s. 11 f).

Det nye her er, at straffesystemet anses for det område, hvor de nye erkendelser (som dog havde været undervejs længe!) fortættes og bringes frem i praksis. Det er, som Ole Feldbæk bemærkede i sin opposition ved afhandlingens forsvar, ”en ny tolkning og en perspektivrig tese. Men kompliceret og ingenlunde let at operere med”.¹ Centralt i denne problemstilling står begrebet magi og det magiske, og det er samtidig det, som har vakt mest modstand og indsigelse både ved forsvarshandlingen og i de anmeldelser og øvrige omtale, der er fulgt i bogens kølvand.

Det har længe været erkendt i den internationale forskning, at der er brug for et ord, som kan betegne det grundlæggende i den før-sekulariserede tids tankeverden. Nu om dage ynder vi at bruge ordet *rational* om det grundlæggende i vores tilgang til tilværelsen, til videnskab af enhver art, til økonomi og også til dagligdagens almindelige forhold. Det irrationelle er dermed også blevet udgrænset som noget, man må forholde sig kritisk til. Vi kan karakterisere vores

omverdensforståelse (for nu at bruge Tyge Kroghs udtryk) som rationel i den forstand, at vi i én eller anden grad tænker og handler ud fra nogle aksiomer, som vores erfaringsbaserede videnskab har lært os er de rette, når det drejer sig om at forstå og beskrive virkeligheden. Det, som betegnes *det alternative*, er vel det bedste udtryk for den plads, rationaliteten har i vores bevidsthed – og samtidig også udtryk for nogle problemer i den henseende.

Og hvad var det så, der på tilsvarende vis kan siges at karakterisere og bestemme folks grundlæggende omverdensforståelse og dermed deres tanker og handlinger, i tiden før sekulariseringen af samfund og tankeverden satte ind i større målestok i den periode, vi nu kalder oplysningstiden? Det begreb, der er blevet anvendt i både den internationale og den hjemlige forskning er – vistnok mest i mangel af bedre – *magi* og *det magiske*. Og hvad er så det? Det er nødvendigt at sige noget om denne sag, dels fordi den er bærende i afhandlingen, og dels fordi det er den side afhandlingen, der som nævnt er blevet mest misforstået og kritiseret. Det hænger nok i nogen grad sammen med, at de ord og begreber, vi har til rådighed, er helt indesluttet i vores "moderne" tankeverden.

Tyge Krogh har lykkeligvis valgt et magibegreb, der ikke er ideologisk bestemt – en problematik vi skal vende tilbage til. Han støtter sig især til antropologen Mary Douglas og den tyske historiker van Dülmen, men kunne have nævnt mange andre, for det er vel efterhånden den opfattelse af magibegrebet, som deles af de fleste, der ikke har bestemte religiøse kartofler at hyppe. Det går kort fortalt ud på, at man før udviklingen af erfaringsvidenskaberne, før erkendelsen af naturlovene og alt, hvad der følger af dem, måtte finde sin forståelse af og sine forklaringer på det, man så ske, i andre retninger. Der måtte være usynlige kræfter, der virkede bag de synlige fænomener, og disse usynlige kræfter sås erfaringsmæssigt at kunne påvirkes på bestemte måder. Det mærkelige fænomen varme kunne påvirke eller ændre stoffer i fysisk-kemisk henseende. Sygdomme kunne undertiden helbredes ved hjælp af bøn til Gud eller andre magter eller ved hjælp af naturens kræfter nedlagt i urter og mineraler. Magterne kunne påvirkes – undertiden med held – ved hjælp af ord. Nogle havde særlige evner og særlig viden, så de kunne *mane* eller *formane* magterne, det vil sige bede indtrængende med ord af særlig betydning. Det var kloge koner og mænd, og det var præsterne. Det er karakter-

istisk, at det er de samme betegnelser, der bruges, hvad enten det drejer sig om en klog kones signeformler eller præstens bøn til Gud: "[...] da skal præsten af prædikestolen bede og formane Gud".² Tyge Krogh følger Mary Douglas i det synspunkt, at alle disse forestillinger forudsætter hvad hun kalder et menneskecentreret verdensbillede. Herved forstår hun dette, at magterne, hvad enten det er guder, engle, djævl eller upersonlige naturkræfter mentes at reagere på menneskenes opførsel og på den sociale orden i samfundet. Her overfor står den moderne vestlige kulturs objektiverede syn på omverdenen. I en lang og kompliceret proces har mennesker på stadig flere områder frigjort sig fra et menneskecentreret verdenssyn, hvor de virkende kræfter var skabt i menneskets billede, og hvor Jorden var verdens centrum (s. 23 ff). Men det er værd at understrege, at også dette gamle verdenssyn var "rationelt" i den forstand, at man også dengang søgte sammenhæng og forklaringer, blot ud fra helt andre aksiomer end dem, vi anerkender. Og det er indlysende, at der blandt mennesker i denne tankeverden var lige så mange holdninger og normer og meninger om tingene som i vores.

Det er denne opfattelse af magi, afhandlingen er bygget op omkring, og der kunne godt være gjort lidt mere ud af at gøre rede for de almene forestillinger i den gamle omverdensforståelse. Det ville nok have lettet forståelsen af forfatterens ærinde for nogle. Derfor er der sagt lidt om det her. Det skal i det hele taget siges, at Tyge Kroghs belæsthed hvad angår 1700-tallets forudsætninger i tiden før ikke er så imponerende, som den kunne være. Der er f.eks. flere steder i afhandlingen tale om folket over for eliten og kulturpåvirkningen fra den sidste til den første (s. 358, 366), men det teoretiske omkring begreberne elitekultur og folkekultur er kun berørt helt overfladisk. Tyge Krogh mener eksempelvis, at jeg i denne sammenhæng bygger på Gustav Henningsens undersøgelser. Med al respekt for Gustav er det nu mere de efterhånden nærmest klassiske forfattere Peter Burke og Robert Muchembled, jeg – med nogen kritik – har lært af.³ De to nævnes slet ikke, heller ikke i litteraturlisten. På tilsvarende vis kommer Tyge Krogh kun perifert ind på, hvad der kan antages at have været de væsentligste drivkræfter bag den mentalitetsændring, vi kan kalde sekulariseringen af bevidstheden, og det må vel også siges ikke at ligge centralt inden for hans problemstilling. Jeg har argumenteret for, at det var de almene *erfaringer*

med den påtrængende størrelse, vi kalder virkeligheden, der var afgørende, især sådan som de mere konkret manifesterede sig i den stadig mere eksperimenterende natur- og lægevidenskab og i de ændringer i levevilkår, der stod i forbindelse hermed. Det synes Tyge Krogh at være enig i, og hans tese skal da forstås i lyset af det, der f.eks. formuleres eksplicit s. 359: "Den rationelle videnskab havde imidlertid ved 1700-tallets begyndelse vundet så stærkt fodfæste, at der ikke kunne være tale om at styrke religionen på dens bekostning. Videnskaben bar samfundets forhåbninger om bedre sygdomsbekæmpelse og økonomisk fremgang. Religionen måtte derfor finde en måde at leve sammen med videnskaben på, og den langsigtede løsning var en opløsning af sammenhængen mellem stat og kirke. Strafferetten blev et vigtigt kampfelt i denne bestræbelse, fordi sammenhængen mellem religion og stat var så tydelig her og reproduceredes igen og igen i de spektakulære og foruroligende henrettelsesceremonier."

Det er indlysende, at det magi-begreb, der er skitseret ovenfor, og som afhandlingen er bygget op omkring, vækker modsigelse hos troende kristne (og jøder og muslimer). De må nødvendigvis forsøge at se en forskel på deres fine religion og det, andre troede på. For dem må Gud være en skikkelse, der står over og uden for skaberværket og i sidste ende styrer det hele. Det har altid været svært at se sin egen ideologis historicitet. Men Bibelen er fuld af magi, og der er god mening i at betegne tidligere tiders kristendomsforståelse som magisk-religiøs – ikke forstået som to forskellige egenskaber ved den, men som udtryk for, at den datidige religiøse forståelse af verden ikke uden videre kan sammenlignes med moderne religiøsitet. Nu er der blevet forskel på tro og viden, fordi det, der dengang var grundlaget for tidens hele vidensystem, nu søges overført til det i moderne forstand rationelle tankeunivers. Et forsøg på skelnen mellem religion og magi ville ingen mening have tidligere, før feltet "religion" blev skilt ud som et særligt, privat område og dermed blev noget andet, end det, som alt andet tidligere var vævet ind i.

Det drejer sig i hovedsagen om bibelsynet. Bibelen fremstiller fra først til sidst en magisk verden, hvilket helt svarer til de tider, da den blev til. Det er Tyge Kroghs fortjeneste, at han har forstået, at godt nok tænker jurister juridisk – det er deres opgave – men for datidens jurister var jurabegrebet indskrevet i en magisk-religiøs forståelsesramme og i 1700-tallet yder-

mere inde i en voldsom brydning mellem den gamle, bibelbundne kristendomsforståelse og den nye rationalitet. Danske Lov fra 1683 var skrevet ud fra den gamle forståelse med Bibelen og især Moseloven som normsætter. Dødsstraf for trolddom og for homoseksualitet var f.eks. hentet herfra. Juraen kom nu i den situation, at eliten – herunder især natur- og lægevidenskabens folk og også jurister – i stigende grad mistede troen på hele det magiske univers, hvori den gudgivne lov hørte hjemme. Især mistede de troen på hele den afgørende side af sagen, som var årsagen bag alle forbrydelserne, nemlig Djævelen som den realitet, der anstiftede det onde og forledte folk til den slags store synder, de "råbende synder", som det hed i den gamle teologi og jura, fordi de i særlig grad råbte til himmelen og nedkaldte Guds vrede over samfundet. Men samtidig var 1700-tallets jurister i den situation, at det ikke gik an direkte at anfægte Danske Lov og de gudgivne normer og bestemmelser bag den. Den nye videnskab blev så at sige okkult, skjult, og man måtte hjælpe sig med fortolkninger og fortællinger og diskretion, indtil udviklingen var så langt fremme, at der kunne lempes på lovgivningen ved at supplere Danske Lov. Troldfolk kunne for eksempel dømmes, ikke efter Danske Lovs trolddomsparagraf, men efter dens bedrageriparagraf, og djævelforkrivelse efter dens paragraf om gudsbespottelse. Tyge Krogh skildrer disse forhold udmærket og med gode eksempler, om end han nogle steder er lidt uklar og inkonsekvent i formuleringerne. Om domfældelserne i besættelsesagerne i Thisted i 1690'erne siger han for eksempel, at der heri ikke lå "nogen afvisning af djævelbesættelsens muligheder endsige af muligheden af, at hekse kunne indgå pagt med Djævelen. Derfor indebar sagen ikke et principielt religiøst eller filosofisk brud med 1600-tallets trolddomstro" (s. 123). Naturligvis – det kunne ikke lade sig gøre at sige eller gøre den slags direkte. S. 143 ff har forfatteren flere overvejelser over Danske Lovs rolle og udmærkede eksempler, men s. 146 hedder det så: "Det man havde opnået var et dobbeltspil. Officielt stod Danske Lovs drakoniske straffe stadig ved magt, og hverken generalauditøren eller Det Juridiske Fakultet ønskede åbent at antaste disse og deres fundament i Moseloven." Ønskede – mon de havde noget valg? Det er bedre udtrykt s. 356: "De magiske forestillingers sejlivethed må for en stor del tilskrives deres institutionelle forankring. Forestillingerne om at dommene og straffuldbyrden var indfrielsen af guddommelige krav

var ikke blot noget man troede på, de var indvævet i den officielle statsforståelse, i lovgivning og i samfundsstrukturen". De nævnte og andre steder i afhandlingen er en udmærket redegørelse for det dilemma, eliten stod overfor mellem egen mere eller mindre klart formulerede overbevisning og den binding til det gamle magiske tankeunivers, som ikke mindst lovgivningen udgjorde. Nødløsningen blev den fortolknings- og fortielsesstrategi, som Tyge Krogh omtaler, klart og tydeligst s. 360. Måske bør det anbefales, at man læser det sidste kapitel først. Her er der mange gode formuleringer af, hvad det hele drejer sig om.

Før vi forlader det magiske, er der en ting endnu, der må nævnes, og det er det mest magiske af alt, nemlig nadveren, hvor brødet og vinen ved nogle ord forhandles til gudens fysiske kød og blod. Ved afhandlingens forsvar blev det nemlig bestridt *ex auditorio*, at Tyge Krogh har ret, når han taler om, at "den magiske forandring af alterbrødet skete når præsten indviede det" (s. 125).⁴ Men Tyge Krogh har ganske ret. Både i den katolske *transsubstantiation* (hvor nadverelementerne fysisk går fra én natur til en anden) og i den lutherske *consubstantiation* (hvor elementerne beholder deres fysiske natur af brød og vin, men samtidig også – *con* – ændres til Kristi bogstavelige kød og blod) sker der en magisk forandring, når nadverordene udtales. Lutheranerne har brugt den sammenligning, at ligesom et stykke glødende jern både er jern og ild, således er nadverelementerne både brød og vin og samtidig kød og blod. Det var et afgørende punkt for Luther og i den følgende tids lutherske teologi. Ved religionssamtalen med Zwingli i Marburg i 1529 protesterede Luther voldsomt, da Zwingli citerede nadverordene således: "Dette betyder mit legeme." Luther fastholdt med stor styrke, at Jesus udtrykkeligt siger: "Dette er mit legeme." Zwingli kaldte dette synspunkt "kannibalistisk". Luther fastholdt i sine skrifter både før og siden, at Kristus er fysisk til stede ved nadveren "i, med og under" brødets og vinen skikkelse, og således blev det også formuleret i Den Augsburgske Trosbekendelse, hvis artikel 10 lyder: "Om Herrens nadver lærer de, at Kristi legeme og blod sandt er til stede og uddeles til de spisende i Herrens nadver." Som Leif Grane skriver i sin kommentar: "Sandt udelukker en symbolsk forståelse og hævder realpræsensen uden at angive nærmere, hvordan den er at forstå.. Det er virkeligt Kristi legeme og blod, som rækkes i nadveren."⁵ Den Augsburgske Trosbekendelse

blev indført i Danmark i 1536 og blev med Kongelovens indførelse i 1665 stadfæstet som det officielle udtryk for den danske kirkes tro. Det var den altså også i 1700-tallet.

Ovennævnte opponenter henviste i sin omtale af Tyge Kroghs påståede "grove fejl" til den engelske historiker Keith Thomas,⁶ som han hævder skildrer "forskellen mellem katolsk og protestantisk opfattelse".⁷ Det gør Keith Thomas aldeles ikke. Som han klart skriver i bogens forord, er den "strictly limited to England", og det, han skildrer i forbindelse med nadveren, er forskellen mellem den katolske og den *anglikanske* opfattelse. Det var Cranmer, der var hovedmanden bag både *The Book of Common Prayer* og de 42 artikler, den anglikanske kirkes grundlæggende læreformuleringer. Cranmer var stærkt påvirket af Zwingli, og den nadveropfattelse, der kom ud af det, kan vel nærmest karakteriseres som en blanding af Zwingli og Calvin, altså en klart symbolsk forståelse. Den anglikanske kirke fik sig en nadveropfattelse, der totalt udelukker en luthersk forståelse, og at hævde, at Keith Thomas skildrer forskellen mellem en katolsk og en *protestantisk* opfattelse er i bedste fald udtryk for uvidenhed.

Det kan tilføjes, at netop nadverteologien og dens forudsætninger i læren om Kristi dobbelte natur hørte til de største anstødssten for oplysningens folk. Også her var læren fastlåst i den officielle bekendelse og i hele kirkens lære og praksis. Navnlig den følgende tid, sidste halvdel af 1700-tallet, medførte et vendepunkt i kristendommens historie, også her i landet, for kirken "den mest kritiske tid siden reformationen".⁸ Man ville bedømme kristendommen efter dens overensstemmelse med fornuften, og der var teologer, der blev påvirket af dette og blev "rationalister" i teologisk henseende. Hovedtanken hos dem var, at fornuften og åbenbaringen ikke kunne stå i modsætning til hinanden, eftersom begge havde deres udspring i Gud. De nedtonede dogmerne og lagde vægt på, at teologien skulle fremme den menneskelige nytte. Hele denne tankegang blev en redningsplanke for mange kristne, hvis forstand ikke kunne afvise videnskabens resultater, og som nu mente at kunne bevare deres kristne tro. Kort sagt: de nedtonede magien, tog konsekvensen af det nye historisk funderede bibelsyn og holdt sig fra de egne af den hellige skrift, som dårligst lod sig tolke udenom magien. Det blev, med en række romantiske tilbageslag i 1800- og 1900-tallet, den ændring af kristendommen, der har reddet den. Og mon ikke de fleste nadvergæster i den

danske folkekirke i dag er mere zwinglianere end lutheranere?

Der er i denne anmeldelse blevet lagt mest vægt på det overordnede og teoretiske i afhandlingen af grunde, som allerede er nævnt. Men det skal fremhæves, at afhandlingens tese hviler på en stor og særdeles kvalificeret empirisk undersøgelse af henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel, koncentreret om Sjællands landsting 1719-1756 og med inddragelse af andre væsentlige kilder, spændende fra benådningmaterialet til skillingsviser. I disse kilder brydes gamle magiske forestillinger med nye oplysningstanker. Tyge Krogh kunne godt have været lidt mere læservenlig og i højere grad løbende fremhævet, hvad det er i de empiriske resultater, der underbygger hans tese om denne brydning, således at der var blevet en mere direkte forståelig sammenhæng mellem empirien og konklusionerne. Han kan med en vis ret hævde, at det hele med indledningen og slutkapitlet er indskrevet i en teoretisk ramme med magien i centrum, men man skal nu holde ørerne stive gennem hele den store bog for klart at se den røde tråd. Men den er der, og efter min mening har Tyge Krogh argumenteret godt for sin tese – at der både i og uden for den officielle religion var grundforestillinger, som bedst kan beskrives som magiske, og at der i samfundet foregik en mental udvikling, som førte til, at disse elementer i stigende grad blev isoleret og udstødt. Det er ikke så meget en retshistorisk disputats, som det er en erkendelseshistorisk disputats. Og det er just dens store styrke.

Mens jeg skrev dette, var der i Orientering på Danmarks Radios P1 (24.7.01) et interview med en ung muslim, som må forekomme perspektivrigt i forhold til Tyge Kroghs bog og det, der her er sagt. For den unge muslim var Koranen indiskutabelt Skaberens ord. Intervieweren sagde: „Der står i Koranen, at den kvinde eller den mand, som bedriver hor, ”giv hver af dem 100 piskeslag” – er det en O.K. straf i et moderne samfund?” ”I et islamisk samfund er det en straf, som er indiskutabel, det er der ingen tvivl om. Det er ikke menneskesyn, det er Guds syn, og Skaberen har lovgivet den regel for at beskytte familierne imod utugt. [...] Det er for at afskrække, at Gud har nedfældet de hårde straffe, det er ikke min rolle som menneske at bedømme, om det er for hårdt eller for blødt, det er, hvad Skaberen mener er det rette.” Og adspurgt om det danske demokrati: ”Demokratiet har helliggjort menneskets forstand og har op-
højet menneskets forstand til sådan et stade, at

den ene og alene skal være målestokken for rigtigt og forkert og godt og ondt. Mennesket bliver centralt, det modstrider helt og holdent islams syn på mennesket, for islams syn på mennesket er, at mennesket ikke er egnet til at nedfælde en lovgivning, der skaber retfærdighed, og som ikke fører til katastrofer i samfundet.” Og interviewereren spurgte: ”Når Koranen taler om dødsstraf, så er du vel nødt til at tage det fuldstændigt bogstaveligt?” ”Det kan der ikke herske nogen tvivl om, det er min klare overbevisning, at de love, som kommer fra Gud, de love vil medføre, at samfundet som helhed bliver sundt.”

Denne holdning svarer – *mutatis mutandis* – meget godt til, hvad en dansk teolog eller ”vakt” lægmand kunne have givet udtryk for i 1700-tallet og også senere. Men også for muslimer forandrer verden sig, og vores unge mand i interviewet repræsenterer et stade, som er tilbagelagt af andre muslimer. I lighed med den udvikling, Tyge Krogh har skildret for Danmarks vedkommende i 1700-tallet, er der også i dag to tendenser inden for islam: en tendens, der ser Koranen som historisk betinget og vil tolke den symbolsk og åndeligt, og en tendens til en lovcentreret islam, hvor Gud er et ubevægeligt lovgivningsprincip, og Koranens bud skal gælde til punkt og prikke. Den første tendens er – som i den tilsvarende udvikling i Danmark i 1700-tallet – ret elitepræget. Den anden er let forståelig for de brede kredse og velegnet til et præsteskabs politiske styring. Som i kristendommens udvikling kan brydningen mellem disse tendenser også forekomme i den enkeltes bevidsthed. Den lovcentrerede fundamentalisme synes i disse år at være i fremgang nogle steder, men måske tør vi være så optimistiske at tro, at også den muslimske verden vil gennemleve en udvikling, hvor flere og flere opgiver bindingen til et for længst tilbagelagt historisk stadium. Humanisme og indsigt i virkeligheden har i vores del af verden omformet kristendommen til noget privat i troens verden og reduceret fundamentalisterne til kuriositeter på den yderste højrefløj. Skulle det samme ikke også kunne ske med islam – selv om det måske kommer til at tage lige så lang eller endnu længere tid?

Alex Wittendorff

¹ Historisk Tidsskrift, bd. 100, 2000, s. 511.

² Danske Lov 2-9-23. – Generelt om datidens forestillingsverden, se f.eks. min *Rejsen mod virkeligheden*, 1986, og ”Fire stolper holder et skidehus”. *Tidens forestillingsverden* i Svend Ellehøj (red.): *Christian IVs*

Verden, 1988, s. 214-248. Også *Trolddomsprocessernes ophør i Danmark*, Historisk Tidsskrift, 92, 1992, s. 1-28.

³ Peter Burke: *Popular Culture in Early Modern Europe*, 1978, 2. udg. 1994. Robert Muchembled: *Popular Culture and Elite Culture in France 1400-1750*, (1978), eng. overs. 1985.

⁴ Historisk Tidsskrift, bd. 100, 2000, s. 531.

⁵ Leif Grane: *Confessio Augustana*, 1959/1994, s. 99.

⁶ Keith Thomas: *Religion and the Decline of Magic*, 1971/1991, s. 60-62.

⁷ Historisk Tidsskrift, bd. 100, 2000, s. 532.

⁸ Således formuleret af kirkehistorikeren Martin Schwarz Lausten i *Danmarks Kirkehistorie*, 1983, s. 199. Se også hele afsnittet *Oplysningstiden*, s. 188 ff.

Middelstand i klemme

Af Carsten Frimand, Stud.. mag., Institut for Historie, Københavns Universitet

Jørgen Fink: *Storindustri eller middelstand. Det ideologiske opgør i Det konservative Folkeparti 1918-1920*. Aarhus Universitetsforlag, Viborg 2000. 357 sider, illustreret. Kr. 298.

“Jeg tør sige, at i reglen går jeg meget nedtrykt hjem fra disse sammenkomster.” Sådan beskrev folketingsmedlem professor L.V. Birck møderne i sit parti under en debat i Folketinget i februar 1920. Det satiriske blad Blæksprutten ville vide, at han såmænd heller ikke var glad, når han skulle derhen. Få uger senere udtrådte Birck af Det konservative Folkeparti, og i juli samme år forlod også redaktør Asger Karstensen det parti, han få år tidligere havde været med til at stifte. Dermed fandt en langvarig indre strid i partiet en foreløbig afslutning.

Dannelsen af Det konservative Folkeparti i 1915 var en reaktion på den politiske og samfundsmæssige udvikling. Den lige og almindelige valgrets indførelse nødvendiggjorde en stillingtagen til demokratibegrebet i de kredse, der hidtil havde baseret deres politiske indflydelse på privilegier. Et voksende arbejderparti og et lille social-liberalt parti med appel til borgerlige vælgere truede den bestående parlamentariske balance. Og samtidig søgte nye og selvbevidste middelstandsgrupper et partipolitisk ståsted, der svarede til deres ideologiske og erhvervsmæssige interesser. På den baggrund samlede kræfter fra det gamle Højre og repræsentanter for middelstanden i et nyt konservativt parti. Det ideologiske grundlag var skrøbeligt, og de indre modsætninger åbenlyse. Partiet var fra begyndelsen delt i fløje, der bekæmpede hinanden såvel indadtil som udadtil.

Redaktør Asger Karstensen repræsenterede i særlig grad ambitionen om at samle middelstanden og etablere et tæt samarbejde med Venstre. Samfundet måtte bygge på de sunde vær-

dier, som netop fandtes hos “middelstanden i by og på land”. Den var det egentlige holværk mod “radikalismens hensynsløse fremtrængen” og måtte derfor gives et solidt politisk ståsted i “Folkepartiet”. Karstensen tog derfor afstand fra den politiske linje, som storindustriens og det gamle Højres mænd fulgte, og han støttedes heri af blandt andre. Arnold Fraenkel og førnævnte Birck. Trods holdningsforskelle på andre områder og divergerende opfattelser af middelstandens karakter og betydning udgjorde de tre en tid kernen i den uformelle middelstandsfløj.

Over for disse stod partiets “højrefløj” eller storindustrifløjen - efter dens førende skikkelse, industrimanden Alexander Foss. Som formand for Industrirådet indtog han en erhvervs-politisk nøgleposition, og med sine nære forbindelser til landets førende industrivirksomheder kunne han trække på store ressourcer i sit partipolitiske arbejde. Til hans trofaste medhjælpere hørte blandt andre Povl Drachmann og Chr. H. Olesen.

Parterne udtrykte løbende deres modstridende politiske synspunkter - og gensidige personlige antipatier - i de konservative dagblade. Karstensen stod som dagbladsredaktør og indehaver af et pressebureau stærkt på dette område, medens storindustrifløjen skrev pr. stedfortræder.

Særlig problematisk var parternes uenighed i nogle af tidens konkrete politiske spørgsmål. Under krigen var det især reguleringspolitikken, der skabte splid, og i årene efter det penible sønderjyske spørgsmål, trustlovgivningen og den ny valglov. Midlerne var mange og strategierne spidsfindige. Særlig Karstensen havde ry for taktiske overlæg - og havde vel også et større behov derfor.

Stridens udfald var uforudsigelig. Foss blev i januar 1920 ramt af et slagtilfælde og måtte trække sig ud af aktiv politik. Karstensen så sit

valglovsforslag vedtaget, men mistede på kort tid - og uden rimelig grund - sin opbakning i partiets ledelse. Han forlod partiet sammen med den iltre Birck; kun Fraenkel blev. Storindustri-fløjens mænd indtog de frafaldnes pladser og dominerede partiets ledelse. Middelstandsfløjen havde tabt kampen - men ikke vælgerne, skulle det vise sig.

Arkivar og seniorforsker ved Erhvervsarkivet Jørgen Fink giver på grundlag af et omfattende kildemateriale en fremstilling af denne strids indhold og forløb. I forordet erklærer han, at målet er en skildring af det politiske aspekt af middelstandens historie og dermed et supplement til tidligere udgivelser om den sociale og økonomiske side af emnet. Fink holder, hvad han lover, og det i en grad, så det sociale og økonomiske næsten er forsvundet. Synsvinklen er strengt personorienteret og samlet om partiet og det parlamentariske system.

De indledende og meget interessante afsnit om interesse- og klassepolitikens grundlag er for korte, og man savner en afklarende diskussion af det lidt diffuse begreb "middelstand". Til gengæld er det blevet til nogle vel lange ekskurser om almene politiske forhold. For de læsere, der som undertegnede ikke har særlige forudsætninger for at beskæftige sig med Det konservative Folkepartis historie, ville en kort

præsentation af partiets organisatoriske opbygning og tilknyttede organisationer have været en betydelig hjælp. Der er meget at holde styr på, og hvem sidder nu hvor?

Det er et spændende emne, der er taget op i denne bog, men selv om hvert træk i striden følges minutiøst, er det ideologiske opgør til tider svært at få øje på. Fink gør da også opmærksom på, at opgøret ikke var et opgør mellem klart afgrænsede grupper, og at det ikke formede sig som et direkte ideologisk opgør eller en strid om fundamentale principper. Ja, det er tydeligvis vanskeligt at adskille ideologisk strid og personlig magtkamp - både for aktørerne og Fink.

Storindustri og middelstand er skrevet i et klart og læseværdigt sprog. Fremstillingen er krydret med mange "livgivende" citater, og forfatteren er med hele vejen. Han griber lejlighedsvis ind med korrigerende og vurderende bemærkninger, og man fornemmer, at han ikke blot er godt inde i stoffet, men også har en kvalificeret mening om begivenheder og personer. Ikke mindst af den grund kunne man have ønsket sig, at den tohundredre sider lange fremstilling havde fået en længere og mere analyserende afslutning end de knap ti sider, det er blevet til i denne omgang. Fink må have meget mere på hjerte - og læserne dermed noget til gode.

Carsten Frimand

SOE og den danske modstandsbevægelse II

Af Henrik Lundbak, Museumsinspektør ved Frihedsmuseet

Knud J.V. Jespersen: *Med hjælp fra England. Special Operations Executive og den danske modstandskamp 1940-1945. Bind II: Den væbnede kamp*, Odense Universitetsforlag 2000. 493 s., rigt illustreret, 300 kr.

Om andet bind af Knud J.V. Jespersens undersøgelse gælder det samme som med det første: Bogen rummer ikke overraskende nyt i forhold til det hidtil kendte, men det er perspektivrigt at se Special Operations Executive (SOE) konkrete indsats i Danmark forklaret inden for de rammer, som den generelle krigsudvikling og Storbritanniens udenrigspolitiske prioriteringer med henblik på efterkrigstiden satte.

Undertitlen på dette bind må have ligget fast et godt stykke tid inden forfatteren satte penen til papiret, eller i hvert fald siden første bind

blev lanceret under overskriften *Det lange tilløb* i slutningen af 1998. I virkeligheden havde *Den lange aftrapning* måske været en mere passende, men selvfølgelig knap så salgbar titel. Forfatteren pointerer selv, at SOE's rolle efter d. 29. august 1943 skiftede fra at være brandstifter til at blive brandslukker. Den allierede sejr var nu kun et spørgsmål om tid, og SOE's overlevelse som selvstændig organisation afhang af dens evne til at bidrage til opnåelsen af målsætninger, som andre instanser formulerede. En del af de kampe, som denne bog beskæftiger sig med, afgjordes uden brug af våben i de britiske regeringskontorer i Whitehall.

Det er tankevækkende at få skåret ud i pap, at SOE's mest omfangsrige opgave i Danmark, opbygningen af en undergrundshær fra begyndelsen af 1944, ikke var begrundet i at man fra britisk side ønskede ekstra kampkraft. Under-

grundshæren havde to reelle formål: At forvirre tyskerne med hensyn til, hvor invasionen i Vesteuropa i virkeligheden var planlagt at skulle finde sted, og at udvide modstandsbevægelsens basis, sådan at en tilbagevenden til status quo efter det tyske nederlag ikke blev vanskeliggjort af tilstedeværelsen af bevæbnede skarer af systemfjendtlige elementer. I grunden er det ikke opløftende at tænke på, at unge idealistiske mennesker har sat deres liv på spil for at gøre en indsats, som de selv har anset for et nødvendigt – om end beskedent – bidrag til kampen mod den tyske nazisme, men hvor der langt snarere var tale om SOE's kamp for at undgå nedlæggelse. Hermed stiller Knud J.V. Jespersen sådan set et mindst lige så alvorligt spørgsmålstegn ved 'nyttens' af den danske modstandsindsats, som hans meget udkældte kollega Aage Trommer gjorde år tilbage med sin kritiske undersøgelse af jernbanesabotagen. Knud J.V. Jespersens 'revisionisme' skinner blot ikke så meget i øjnene, fordi han som sit forbillede Jørgen Hæstrup tydeligvis har hjertet hos modstandsbevægelsen.

Knud J.V. Jespersens fremstilling belyser også indirekte de kræfter, som de danske politikere har været oppe imod i deres bestræbelser på at redde stumperne efter sammenbruddet d. 29. august 1943. Politikerne og Storbritannien havde nok et fælles mål i en hurtig genetablering af status quo efter det tyske nederlag. Men politikere søgte at nå dette mål gennem en kombination af udjævning af modsætningerne til modstandsbevægelsen og bevarelse af kontrollen over den nu illegale hær, og det sidste var i åben modstrid med SOE's bestræbelser på at kontrollere modstandsbevægelsen, inklusive hærens grupper, fra London. Det

kunne måske i højere grad have været pointeret af forfatteren, at det lykkedes for politikerne og hærledelsen at nå målet på egne præmisser – på trods af SOE.

I forhold til netop denne problemstilling kunne jeg godt have tænkt mig, at Knud J.V. Jespersen havde opvist en lidt større kritisk distance til sin opdragsgiver, den sidste faldskærmschef i Danmark, Ole Lippmann. Det er måske symptomatisk, at forfatteren ikke stiller spørgsmålstegn ved, at Lippmann skulle være indtrådt i aktivt modstandsarbejde „allerede fra 1940, hvor han bevægede sig ind i kredsen omkring forlagsboghandler Mogens Staffeldt, der havde tilknytning til Dansk Samling“ (s. 321). Dansk Samling åbnede først egen boghandel, Nordisk Boghandel, med Mogens Staffeldt som leder i september 1942, så dateringen rammer mindst to år forkert. Lippmann var kun 29 år, da han ankom til Danmark, og bag sig havde han blandt andet en konflikt med sine arbejdsgivere i SOE, fordi han med amerikansk bistand havde produceret en propagandafilm om modstandskampen i Danmark. Lippmann var i langt højere grad end sin 9 år ældre forgænger Flemming B. Muus repræsentant for en ukompliceret modstandsindstilling, og man kan godt spørge, om han mon var rette mand på rette sted i en fase, hvor krigen var tæt på sin afslutning, og det snarere var politiske problemer med henblik på efterkrigstiden der stod på dagsordenen.

Det gælder dog om Knud J.V. Jespersens bøger som om Hæstrups: Når man kigger nøje efter, er de konkrete formuleringer ofte mere kritiske og velafvejede, end man umiddelbart synes at erindre ud fra værkets modstandssolidariske grundtone.

Henrik Lundbak

Husmandsromantik

Af Erik Helmer Petersen. Lektor, Dr.phil., Københavns Universitet.

Gunnar Solvang: Husmandsliv under afvikling. Udvikling og forandring i et sønderjysk landbosamfund 1975-2000 med hovedvægt på de nye tilflyttere. 404 s. Landbohistorisk Selskab & Historisk Samfund for Als og Sundeved 1999.

I 1984 udgav Landbohistorisk Selskab en udvidet udgave af etnologen og museumsmanden Gunnar Solvangs magisterafhandling om et husmandshistorisk emne. Dette værk fik titlen *Hus-*

mandsliv. Etnologisk skildring af livsvilkårene i Rønhave-kolonien på Als 1925-80. En halv snes år senere genoptog Solvang det arbejdskrævende undersøgelsesarbejde, nu med særlig tanke på at få klarlagt, hvorledes de nye, mest „jordløse“ tilflyttere til det gamle husmandsområde indrettede deres tilværelse i rekreative omgivelser, ikke alt for langt væk fra byen. Ville og kunne de løfte og forny den kulturarv, de herved var blevet medejere af?

I 1999 kunne Gunnar Solvang da fremlægge resultatet af sine fornyede undersøgelser i form af bogen om husmandslivet under afvikling, et arbejde, der siden har indbragt ham ph.h.-graden ved Syddansk Universitet i Odense. Værket fremtræder umiddelbart som en smuk og statelig bog med et væld af gode fotos, de fleste taget af dens forfatter. I bogens første del opsummeres de vigtigste resultater fra 1984-værket, dernæst kortlægges husmandsbebyggelsens forvandling efter 1975 til et landligt beboelsesområde, og til sidst placeres området i et større perspektiv, idet forfatteren gerne vil se kulturmiljøet omkring Rønhave og dermed hele Kær halvøen nord for Sønderborg bevaret for en eftertid.

Det ganske ambitiøse projekt er da nærmest at ligne ved et kinesisk æskesystem med det vigtige forbehold, at det er lidt besværligt at få de enkelte dele til at passe ind i hinanden. Solvang har nok løftet de vigtigste resultater fra 1984-bogen over i 1999-værket, men undervejs har de i et vist omfang undergået såvel en stilistisk som en indholdsmæssig metamorfose, som gør fremstillingen noget rundere, ja nærmest historisk-analytisk i sin form.

Det bærende i fremstillingen er en historisk rekonstruktion af den lange, etape-opdelte tilflytningsproces, som i 1925 indledtes med etableringen af 24 såkaldte „statshusmandsbrug“ på dele af de jorde, som i tyskertiden havde hørt til en såkaldt domænegård „Rønhave“. Vi følger forholdsvis tæt disse pionerer i deres ofte så hårde kamp for en acceptabel tilværelse på jordlodder, der i realiteten var for små til at ernære en familie.

Man fristes i denne forbindelse til at tro, at Statens Jordlovsudvalg under den radikale politiker og husmandsleder Niels Frederiksen håndfaste ledelse af rent nationalpolitiske grunde gerne ville skabe så mange husmandshjem som muligt i det sønderjyske, idet man da nok forestillede sig, at de mange nye husmandsfamilier ville danne et bolværk mod tysk indflydelse syd fra. Dette moment er beklageligvis ikke medinddraget i 1999-værket, selv om det med rette drøftes ret indgående i 1984-bogen.

Medmindre Rønhave-husmændene ville leve på et absolut eksistensminimum, måtte de søge at skaffe sig en ekstrafortjeneste, for eksempel ved at køre lokale mælketure. Krisen i 1930'erne skulle her som andetsteds ikke gøre det lettere at slå sig igennem som forholdsvis nyetablerede landmænd.

Forældrenes hårde slid for udkommet fik derfor de fleste af børnene i kolonien til at

fravælge husmandstilværelsen, da de blev voksne, og 2. generation på ejendommene blev da tilflyttere fra fjernere områder, som oftest af velaflagt landmandsfamilie. Da næste generations-skifte kom i 1970' og 80'erne, var landbruget som bekendt inde i en intensiv sammenlægningsperiode, og resultatet blev her som i andre husmandsområder en art rekonstruktion af tidligere tiders jordfordeling. Af Rønhave-området 35 husmandssteder er de 20 nedlagt. På Kær halvøen findes nu kun 8 landbrug tilbage. En del af de nye beboere i områder er dog folk med en familær tilknytning til den forudgående husmandsgeneration, så de historiske rødder er ikke helt kappet over.

Der er med andre ord sket en historisk udvikling over henvend 75 år, som Solvang gerne vil skildre, set i et tilbageskuende perspektiv. Til det formål har han over flere omgange interviewet en række „meddelere“ fra beboerkredsen, ifølge sagens natur overvejende fra 2. og 3. generation. Dette materiale er desværre håndlagt på Sønderborg Museum til 2023, hvorfor en videbegærlig omverden ikke kan vurdere interviewsituationen og dens kildekritiske substans. Solvangs sammenfatning af et unikt erindringsmateriale er dog i sig selv spændende, ja medrivende læsning, og det er netop på det punkt, bogen gør indtryk.

Gunnar Solvang bruger grundlæggende en etnologisk tilgangsvinkel til sin undersøgelse, men sammenligner man 1984-bogen med dens 15 år yngre udgave, er denne problematik så at sige indkapslet i en traditionel historisk analyse- og fremstillingsform.

En så flittig og grundig forsker som Gunnar Solvang har naturligvis opsporet eksternt kilde-materiale, der belyser Rønhave-kolonien udvikling, set udefra, men vi kommer ikke tæt nok ind på husmændenes historiske dagligdag, der som hos alle andre landmænd i datidens Danmark var styret af de gældende landbrugskonjunkturer, økonomisk som politisk betragtet. Deres duelighed netop som landmænd oplever vi kun i glimt, og der er ikke gjort forsøg på at sammenligne dem med husmænd fra andre steder i landet.

Med ryggen mest vendt mod omverdenen skildrer Solvang såre indforstået det sociale samkvem, der fandt sted i Rønhave, især ved aftenstide, idet han lægger stor vægt på, at vi netop taler om en „koloni“ af statshusmænd. Da de som i sin tid nybyggerne på prærien begyndte på bar mark, og for flertallets vedkommende ikke var særligt velstillede, søgte de helt naturligt hjælp og støtte hos hinanden. Efterhånden som in-

dtægterne voksede, anskaffede de imidlertid selv de nødvendige hjælpemidler i stedet for at låne af hinanden, og dermed sygnede en del af det sociale samkvem langsomt bort, især i 2. generation.

Efter min opfattelse overfortolker man let kolonibegrebet; Rønhavefolket levede ikke isoleret fra den ydre omverden, og derfor kan begrebet „koloni“ ikke på forhånd tillægges en særlig forklaringsværdi. Den må analysen tilvejebringe. Snarere kunne man forestille sig, at man sammenlignede situationen i Rønhave med dagligdagen i andre husmandsbebyggelser.

I det hele taget er tonen i afhandlingen stemt lettere husmandsromantisk. Solvang nærer stærk sympati for husmandsgruppen og fremkommer i denne forbindelse med et hjertesuk over den sparsomme litteratur, der findes herom. Det må indrømmes ham, at der eksisterer et udtalt misforhold mellem den politiske og sociale sympati, husmandssagen i sin tid var bevidnet og den plads,

den har fået i eftertidens historie. Her må vi dog ikke glemme Fridlev Skrubbeltrangs forfatterkab, og her er det værd at erindre sig, at der i hans tobinds husmandshistorie fra 1952/54 er mere at hente om de sønderjyske husmænds historie end Solvang har haft øje for.

Vore dages tilflyttere i Rønhave har med Gunnar Solvangs store værk fået en velskrevet og indholdsrig bog i hænde om de generationer, der gik forud for dem. Det er også givet, at den vil være et vægtigt argument for de planlæggere, som søger efter argumenter til at standse Sønderborgs fremrykning ved foden af Kær halvø. Til gengæld må det erkendes, at bebyggelsens historiske karakter langsomt udhules indefra i takt med, at tilflytterne ombygger husmandsstederne til moderne boliger, rigt udstyret med alle de goder og faciliteter, som hører til et moderne hjemme – og fritidsliv, ikke mindst når det gælder familier med børn.

Erik Helmer Petersen

Indholdsfortegnelse 31. årgang

ARTIKLER

- Andreasen, Henry*: Polsk historisk litteratur og Katynmassakren 2: 12
- Ax, Christina Folke*: At gøre en forskel. Opfattelser og anvendelse af danske og islandske genstande og sprog i Reykjavik i sidste halvdel af 1700-tallet 4: 3
- Bak-Jensen, Søren*: Mesmerismen mellem følelser og fornuft. Brud og kontinuitet i en lægevidenskabelig debat 1780-1830 ..... 2: 3
- Floto, Inga*: Fra ritual til procedure. Træk af dødsstraffens kulturhistorie 3: 3
- Cjerløff, Anne Katrine*: Menneskelighed og menneskelighed. Neandertalernes skiftende image 1: 17
- Holten, Birgitte*: Inkaerne på internettet. I anledning af en ny hjemmeside 4: 26
- Kaznelson, Michael*: Stalins jøder. En analyse af den jødiske antifascistiske komité, 1941-1948 ..... 3: 13
- Lerdam, Henrik*: Høvedsmand og dommer på kongens vegne. Om slægten Vendelbo og dens forhold til kongemagten 1: 3
- Münster-Swendsen, Mia*: Homo Academicus (I-IV) ..... bagsiderne
- Peterson, Klaus*: Debatteatret mellem politik og kultur, 1970-73. Et bidrag til arbejderbevægelsens og det politiske teaters historie i Danmark 4: 14
- Wittendorff, Alex*: Kulturhistorie, etisk erkendelse og kvantemekanik. Kommentar til Palle O. Christiansens *Kulturhistorie som opposition* 2: 25

ANMELDELSER

- Arvidsson, Håkan & Tove Elisabeth Kruse:* Europa bd. 2: 1300-1600 (Peter Henningsen) 2: 33
- Birkelund, Peter:* De loyale oprørere (Aage Trommer) 3: 30
- Bjerg, Hans Chr. (udg.):* Fra neutralitet til besættelse. Vice-admiral H. Rechnitzers dagbog om flådens virke 1939-40 (Palle Roslyng Jensen) 2: 45
- Bjøl, Erling:* Hvordan fred? (Kaj Verner Nielsen) 2: 32
- Christensen, Tom og Michael Andersen (red.):* Civitas Roscald – fra byens begyndelse (Karsten Gabrielsen) 4: 34
- Dalsgaard, Kristian m.fl. (red.):* Mellem Hav og Hede. Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred indtil 1700 (Karsten Gabrielsen) 3: 23
- Den jyske Historiker nr. 85-1999: Mikrohistorie* (Peter Henningsen) 1: 35
- Esmarck, Kim & Brian Patrick McGuire:* Europa bd. 1: 1000-1300 (Peter Henningsen) ... 2: 33
- Fink, Jørgen:* Storindustri eller middelstand. Det ideologiske opgør i Det konservative Folkeparti 1918-1920 (Carsten Frimand) .. 4: 42
- Fromholt, Pia & Mimi Mehlsen:* Drakenberg og mumien i Århus Domkirke (Trine Lassen) 2: 42
- Ginzburg, Carlo:* Spor. Om historie og historisk metode (Peter Henningsen) 1: 35
- Gøbel, Erik:* De styrede rigerne. Embedsmændene i den dansk-norske civile administration 1660-1814 (Peter Henningsen) ... 3: 24
- Jespersen, Knud J.V.:* Med hjælp fra England. Special Operations Executive og den danske modstandskamp 1940-1945. Bind II: Den væbnede kamp (Henrik Lundbak) 4: 43
- Jespersen, Knud J.V.:* Stat & Nation. Den europæiske civilisation 1500-1900 (Peter Henningsen) 2: 33
- Knudsen, Tim (red.):* Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten (Jens Rasmussen) 3: 27
- Koudal, Jens Henrik:* For Borgere og bønder. Stadsmusikantvæsenet i Danmark ca. 1660-1800 (Michael Bregnsbo) 2: 39
- Krogh, Tyge:* Oplysningstiden og det magiske. Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel (Alex Wittendorff) ... 4: 37
- Lausten, Martin Schwarz:* De fromme og jøderne. Holdninger til jødedom og jøder i Danmark i pietismens tid (1700-1760) (Michael Bregnsbo) 3: 25
- Lorenz, Einhart m.fl.:* Ein sehr Trübes kapitel? Hitlerflüchtlinge im Nordeuropäische Exil 1933 bis 1950 (Matias Seidelin) 1: 41
- Madsen, Per Kristian (red.):* Middelalderkeramik fra Ribe (Karsten Gabrielsen) 4: 36
- Nielsen, Carsten Tage & Mads Mordhorst (red.):* Fortidens spor, nutidens øjne - kildebegrebet til debat (Jan Pedersen) 4: 31
- Pelt, Mogens:* Tobacco, Arms & Politics (Lars Erslev Andersen) 1: 39
- Rasmussen, Jens:* J.P. Mynster Sjællands biskop 1834-1854. Kampen for en rummelig kirke, forholdet til N.F.S. Grundtvig og grundloven (Michael Bregnsbo) 2: 43
- Schmidt, Regin:* Red Scare. FBI and the Origins of Anticommunism in the United States (Kaj Verner Nielsen) 3: 28
- Solvang, Gunnar:* Husmandsliv under afvikling. Udvikling og forandring i et sønderjysk landbosamfund 1975-2000 med hovedvægt på de nye tilflyttere (Erik Helmer Petersen) 4: 44
- Söderqvist, Thomas samt Jan Faye, Helge Kragh & Frank Allan Rasmussen (red.):* Videnskaberne København (Michael Sterll) ... 1: 38
- Thomsen, Rudi:* Byzans. Middelalderens Romerrige (Ittai Gradel) 2: 38
- Thorsen, Leif:* Hans Hedtoft. En biografi (Rasmus Mariager) 1: 45
- Wildfang, Robin Lorsch & Jacob Isager (red.):* Divination and Portents in the Roman World (Ittai Gradel) 4: 33
- Aabenhus, Jørgen:* En kalkmalers bibelhistorie (Axel Bolvig) 2: 36

Homo Academicus IV: Til samfundets opdragelse

Af Mia Münster-Swendsen, Ph.d-stipendiat ved Institut for Historie, Københavns Universitet

Det dannelsesideal der efterstræbtes i de højmiddelalderlige skolemiljøer havde ikke blot opnåelse af lærde færdigheder og individuel kultivering som formål. Dannelse var en personlig kvalitet, men den var samtidig afhængig af fællesskabet for at kunne udvikles og udledes. Den selvkultivering der var grundlaget for dannelse var altså alt andet end selvoptagethed; den havde desuden et socialt mål i forfølgelsen og opnåelsen af det fælles gode. Selvet og samfundet skulle sættes under fornuftens lederskab, impulser skulle kontrolleres, og man burde handle så man var efterlignelsesværdig. Orden i det personlige *mikrokosmos*, udtrykt igennem det velkomponerede, harmoniske individ, skulle derigennem påvirke det sociale *makrokosmos*, og dermed skabe det velstrukturerede, retfærdige samfund. Forestillingen om at være "opdrager" - en omfattende fortolkning af magisterrollen - var central for den intellektuelle, dannede elites relation til resten af samfundet. Det var i høj grad denne position de middelalderlige magistre indtog når de indtrådte i de politiske kredse, hvor de så sig selv som civilisationens bibringere og opretholdere, med det overordnede mål at regulere og rationalisere magtudøvelsen. Hermed blev skolernes fortolkning af hvad der var legitim magt videreført til det omgivende samfund, det lærde miljøes etik blev grundlag ikke blot for politisk tænkning, men også for politisk praksis. Vold og dominans fungerede ikke længere som legitimt grundlag for magt, men snarere som et onde i magtudøvelsen, der så vidt muligt skulle begrænses til det absolut nødvendige. At besidde magt retmæssigt, hvadend man var verdslig fyrste eller konge, pave eller biskop, beroede i disse magistres fortolkning på en personlig tillært habitus der udtrykte sig i selvkontrol, kultiveret adfærd samt en rimelig grad af lærdom og indsigt. Igen og igen optræder formelen *Rex illiteratus quasi asinus coronatus - den ulær-*

de konge er som et kronet æsel. Fremhævelsen af lærdom som central for den retfærdige magtudøvelse understregede tillige den uddannede elites *egte* magtkrav som et meritokrati baseret på færdigheder opnået gennem uddannelse. Man omdefinerede betydningen af *nobilitas* til at være en betegnelse for besiddelse af kultivering og højsind, snarere end af en højbåren slægtslinie. I det middelalderlige værdisystem stod ånden over det legemsmæssige, og en elite baseret på ånd snarere end nedarvede privilegier måtte derfor rangere højest i det sociale hierarki.

Berno af Reichenau beskrev det i 1040erne således, at "*hvor fyrsterne før i tiden bedst kunne betegnes som tyranner og voldsgalninge, så er de idag retteligen blevet konger*". De havde tæmmet deres impulser og var, kort sagt, blevet civiliserede. Der hersker ingen tvivl hos Berno om hvem der var ophav til denne civiliseringsproces - og at de samfundsmæssige forandringer den havde bragt var af nylig dato. Selv skrev Berno direkte til den tyske konge, Henrik III, og forklarede at kongetitlen beroede på selvbeherskelse og dannet adfærd. Dermed indskrev han sig i en lang række af fyrsteopdragere, der så som deres formål at overføre skolernes idealer om selvdisciplinering, kultivering og lærdom til samfundets magtudøvere. Uddannelsens mål og midler fik dermed afsmittende og ganske vidtrækkende effekt, politisk, socialt og kulturelt, på de europæiske samfund der samtidig var under gennemgribende forandring. Som en tysk didaktisk traktat fra 1130erne udtrykker det: "*Lærdom blev opfundet således at rå og udannede mænd, der lever nærmest som dyr, kan blive uddannet gennem skriften og civiliseret således at de vil dyrke retfærdigheden, ikke skade andre, leve et ordentligt liv, behandle hinanden retmæssigt, og beskytte befolkningen*".

Mia Münster-Swendsen